

Lengyel András

A modernitás kibontakozása és törései

A magyar kultúra mélyszerkezetének átalakulása
a 20. század első felében

*„A valóság nehéz nyomait követve
önnönmagadra, eredetedre
tekints alá itt”
(József Attila: Elégia)*

*„Utunk a latrok útja,
Holott Jézusokként kezdtük”*

(Ady Endre: Élünk vagy nem)

1

Mikor kezdődött a magyar 20. század? A naptár szerint 1901. január elsején, a kortársak hiedelme szerint már 1900-ban (ekkor indult pl. a *Huszedik Század* című, az új századot már címével is beharangozó folyóirat). A mai történészek egy része viszont megkülönbözteti a naptári évszázadot az úgynevezett rövid 20. századtól, amelyet – sok érvel alátámasztottan – ki 1912-től, ki 1913-tól, ki 1914-től számít. Úgy látszik tehát, hogy minden csak értelmezés kérdése, s az időben, mérlegelésünk szerint, előre és hátra is mozoghatunk. Ez, a kínálkozó látszat ellenére, nem is teljesen önkényes eljárás: az „idő” nem lineárisan tagolódik. Pontosabban: a lineáris időben történő események valójában mindig több szálon futnak, elválnak, sőt elszakadnak egymástól is, a mechanikus időmérés logikájától is, s a bennük zajló folyamatokat meritumuk szerint csak több, különböző időmetszetben lezajlott, látszólag „önálló” eseménnyel lehet körülhatárolni. Ha a 20. századot a modernitás kibontakozásának mechanikusan fölfogott számszimbólumaként kezeljük (s általában így szoktuk), bizonyos, hogy valami idetartozó lényeges fejlemény már jóval a naptári 20. század előtt megtörtént. S amennyiben elfogadjuk a plauzibilisnek tetsző véleményt, hogy a modernitás voltaképpen a kapitalizmus kulturális transzfigurációja, fedőneve, ez a fölismerés gazdaságtörténetileg is értelmezhetővé teszi problémánkat, s ilyenként is tagolja. Kapitalizmus és modernitás azonban, bár kétségtől szorosan összetartozik, nem teljesen azonos, s nem tekinthetők egylényegűnek – a modernitásnak van bizonyos elkülönülő önmozgása. A profitmaximáló piacelvűség, amely a hatékony haszonszerzés érdekében lemond az uralom hagyományos, nyers formáinak gyakorlásáról, pontosabban: azokat csak bizonyos vonatkozásokban és alkalmilag, a „szükséges” pillanatokban adagolja a gazdasági logika kiegészítésére – lényege szerint viszonylag állandó. Mondhatnánk: mármár őselv. Kiterjedése és az emberi együttélést szabályozó mentális renddel való összefüggése, habitusalakító ereje azonban időben és térben meglehetősen változó. Erkölcs és piac viszonya például egészen más habitusstruktúrát hoz létre a még kialakulófélben lévő korai kapitalizmusban, amely még sok vonatkozásban a nem piaci hagyomány uralma alatt áll, mint mondjuk a kései, „globalizálódó” kapitalizmusban. Azaz, nagyon leegyszerűsítve:

rűsítve: a kapitalizmus mentális leképeződése, kulturális konfigurációja, ha tetszik: a modernitás, nagyon is változó. Spenglernek (s másoknak) a „Nyugat alkonyáról” való elméletei, vagy a „posztmodern állapot” 20. századvégi konstrukciói (s ezek „leírásai”, narratívái) voltaképpen ennek a változásnak s kulturális reflexiói. (Más kérdés, bár egyáltalán nem lényegtelen kérdés, hogy ezek a reflexiók történetileg mennyire tekinthetők adekvátnak, bennük mennyi az önmegértés s mennyi az aktualizáló félreértés: a folyamat rejtjelezése.) A kapitalizmusnak modernitást tagoló dinamikája természetesen „visszafelé”, a modernitás konkrét alakulástörténete felől is értelmezhető: mint a kultúra minden megnyilvánulása, a modernitás mint kultúra is bír bizonyos önelvűséggel, önmozgással. Minden, amit az ember alkot, utóbb ránehezedik az azt létrehozó emberre, s cselekvés alakító erejével egy meghatározott pályán tartja. Ez a „függetlenség” – részben mint az egyén „szabadságának” területe, részben mint a történeti folyamat önrejtjelező kényszere – egy viszonylagos különmozgást eredményez. A viszonylagos szabadság, s az e szabadsággal együttjáró rejtjelező gyakorlat teszi a modernitást titokzatossá, s teremti meg látszólagos autonómiájának illúzióját.

Ha mindezt a magyar viszonyokra alkalmazva kíséreljük meg leírni, azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy a magyar modernitás jóval a naptári 20. század előtt már jelentkezett, s bár csak jelentkezése után jóval később vívta ki azt a pozíciót, amelyet már jellegzetesen modernként értelmezünk, ez a „korai” jelentkezés nagyon is figyelemre méltó. Ez a már lényege szerint modern fejlemény, madártávtlából nézve, bizonyosan Arany János öregkori költészetével, az úgynevezett *Őszikék*kel reprezentálható. A kapcsos könyvet Arany 1877-ben kezdte el írni, önmagának, önmagát szórakoztató önkifejezésként, a publikálás szándéka nélkül. A szövegcsoport egészé Arany életében nem is jelent meg, csak fia, László tette közzé Arany hátrahagyott műveinek egyik kötetében (1888). Ám ami mindenképp azonnal szembeszökik, ez az öregkori, „alkalmi” költészet lényeges pontokon különbözik az életmű addigi, nagyobbik részétől, egy „másik” Arany szólal meg benne. A történeti szcenikájú epikus és balladaköltőnek, a népies program vezéralakjának helyébe, váratlanul, a korábbi kulturális szerepének betöltésével főlhagyó lírai költő lép itt. Hogy mi mindenben különbözött ez a kései produkció a korábbiaktól, annak immár nagy irodalma van, szempontunkból az a lényeges, amit majd a Nyugat egyik ifjú költője, Kosztolányi Dezső hangsúlyozott először (s amelyben vele költőbarátai: Babits és Juhász is osztoztak): az *Őszikék*ben a szubjektumfelfogás egy merőben új, „modern” módja nyilvánult meg. Arany ezekben a verseiben kilépett az addig magára vett, „örökölt” hagyományból, e vállalt – s magas szinten teljesített – program képviseléséből, és ráhagyatkozott saját egyéni-esetleges „érzelmeinek” megszólaltatására, megszólaltatva a világhoz való új viszony szólamát is a magyar irodalomban. Ez, látszólag, „csak” az öregkori esendőség életérzésének költői verbalizációja, valójában jóval több: az *én* új helyzetének magasrendű meghatározási kísérlete, még hozzá sikeres – paradigmátikus – kísérlete. Az a patriarchális bensőségeség, amelynek jellegzetes szcenikájú megjelenítése, mondjuk, a *Családi kör*ben, s amely az irodalmi népiesség olyan programmegjelenítő opus magnusában is jelen van, mint a *Toldi*, az alkotói lelki alkat azonossága ellenére – immár hiányzik. Nem azért, mert ez a bensőségeség ne lett volna továbbra is fontos emberi érték, életalakító mozzanat. Sokkal inkább azért, mert ez az embert körülvevő klíma a társadalom napi gyakorlatában egyre kevésbé volt képes megképződni, a patriarchális viszonyok létrejöttének lehetősége megcsappant. A bensőségeség csak mint *hiány* és *vágy* „maradt meg”. A kapitalizmus kiegyezés utáni dinamikus fejlődése néprajzi, folklorisztikai rekvizitumokká fokozta le az élet addigi „hagyományos” kereteit, domináns kulturális mintázatait, s helyükbe az idegen-ség, az *én* önmaga közegében való idegenné válásának érzetét hozta. Arany, ráhagyatkozva saját benső késztetéseire, önkéntelenül is ennek az új relációnak a művészi kifejezőjévé

vált. (Nem véletlen, hogy ma már – s már jó ideje – az irodalomtudomány is az epikusról a lírai költőre helyezte át értékhangsúlyait: ez utóbbit érezve magához közelebbinek, „modernnek”). Ám ha az *Őszikék* megszületésének tényéből arra következtetnénk, hogy ez időtől a magyar kultúrában „minden” megváltozott, illetve a változás teljes és tökéletes volt, súlyosan tévednénk. Amit egy költőzseni a magánmegnyilatkozás közegében, ön maga számára fölszínre hozott és költőileg artikulált, az még egyáltalán nem vált általános körben tudatosult mentális tapasztalattá. A mindennapok embere még a régi sztereotípiákban gondolta el magát, élte át élményeit. Ez érthető, sőt szükségszerű. A profitmaximáló piacelvűség térhódítása éppúgy korlátozottan érvényesült még jó ideig, mint ahogy a megszokott, *Őszikék* előtti kulturális minták továbbélése is a közösségi gyakorlat domináns összetevője maradt. Ennek kétségbevonhatatlan jele, hogy nemcsak a történeti-szociológiai kutatás kénytelen kimutatni a rendies viszonyok – kulturálisan is leképeződő – továbbélését a mindennapokban (voltaképpen még az ún. népi írói mozgalom is a rendies viszonyok kritikájaként lépett föl – fél évszázaddal később!) –, de a magyar irodalom állapota is. Az *Őszikék* közzététele, megismerhetővé válása ugyanis önmagában nem hatálytalanította azt a habitusstruktúrát, amely a nép-nemzeti irodalomban kapta meg a korszakra jellemző kulturális mintázatát. Az irodalom intézményrendszere még jó ideig ezek külső, retorikai alakzatainak ismételtetésére készítette az átlagírót – s olvasóját. Arany (s Petőfi) úgy lett kánonmeghatározó alkotó, hogy a századközép népies irodalmának leegyszerűsítő-főlhígító interpretációja életművükre rátelepedett s deformálta azokat, s költői teljesítményüket sztereotip retorikai alakzatokká oldotta szét. Azaz, az irodalom intézményrendszere révén az öreg Arannyal szemben a korábbi Arany életművének vulgarizáló recepciója töretlenül folytatódott. Sőt, az 1920-as évekig, irodalomszociológiai értelemben a magyar irodalom uralkodó fősodrárt még az úgynevezett nép-nemzeti epigonizmus alkotta – Pósa Lajostól Kozmec Andoron át Sajó Sándorig, vagy éppen a „Mórákig”. (A Mórák közül *költőként* még Ferenc is ennek az egyre inkább kiüresedő, sztereotípiákat újramondó, a már nem létező patriarchális viszonyokat verbálisan újratemeteni próbáló igyekezetnek volt a képviselője. Tárcáirói működése, főleg 1919 után, természetesen egészen más kérdés.)

A kései Arany és a nép-nemzeti epigonizmus szélső pólusai között mentalitástörténeti nézőpontból természetesen széles, esztétikailag sem érdektelen átmeneti sáv léte mutatható ki. Vajda Jánostól Reviczky Át, mondjuk, Komjáthy Jenőig már sokféle mentális reprezentáció és sokféle kulturális alakzat megjelent a magyar irodalomban, a „modernség” felé tapogatózva. S ekkoriban a szorosabb értelemben vett irodalom mellett már figyelemre méltó, nívós esszéirodalom is regisztrálható, ugyancsak sok modern vonással. Ám ezek az írók, mint egy átmeneti periódus, egy köztes sáv alkotói saját életművükön belül is egyenetlen műveket produkáltak. Nemcsak kvalitásaikban maradtak el Aranytól vagy a később föllépő java nyugatosoktól, de felemás szociokulturális helyzetük mentális földolgozása, az esztétikai igények szerint alakított egyéni mentális reprezentációk is gyakorta sikerületlenek maradtak. Az új helyzet értelmezését lehetővé tevő horizont még és már nem látszott tisztán, s a premodern és a modern habitus elemei, összekeveredve, hol egyik, hol másik oldalukat mutatva jelentek meg a mégoly „érzékenyen” megkoncipiált művekben is. A korszpecifikus léthelyzet tudatosodási kísérletei, az ismétlődő verbalizáció ellenére, ebben az átmenetiség jegyeit mutató közegben, e közegtől inkább fékezve, mint ösztönözve, még nemigen eredményezhettek „tisztá”, modern alakzatokat. Az örökölt, s a kulturális intézményrendszer által újra s újra megerősített kultúraszabályozó sztereotípiákat az egyéni írói invenció még tartósan nem írhatta felül. A külföldi, látszólag könnyen átvehető, „lemásolható” minták ösztönző szerepe is csak esetleges lehetett. A magyar szociokulturális közegben, annak szűrőrendszerén átmenve szükségképpen elmosódtak vagy deformálódtak az „idegen” élmények és értékek, hiszen azokat a saját habitus szük-

ségelei „belülről” nem, vagy csak egyes pontokon támogatták: az „idegen” értelemszerűen csak divatként, azaz meg nem értetten érvényesülhetett idehaza. (Maga a divatszerű igazodás igénye viszont már „modern” fejlemény!) A tehetség társadalmi kibontakozása ugyanis nem pusztán egyéni-egyedi „adottságok” kérdése: a tehetség kiképződése és irodalmi művekben való realizációja mindenkor szociokulturálisan föltételezett. Felemás viszonyok közt még az egyéni tehetség és a maradéktalan érzelmi elszánás, a „modernnek lenni” akarása is inkább csak érdekes különcöket szül, semmint tiszta szerkezetű, nagy életműveket. Sarkosan fogalmazva azt mondhatnánk, ilyenkor mindenki saját tehetsége, saját – föltételezhető – lehetőségei alatt teljesít, hiszen ezek a lehetőségek még csak részlegesen bontakozhattak ki, s közösségi megerősítésük, visszaigazolásuk többnyire elmarad vagy maga is felemás.

A századvég (vagy ha úgy jobban érthető: az 1913-ig elhúzódó „hosszú 19. század”) viszonyaira két fejlemény tekinthető reprezentatívnak: a Mikszáth-életmű rejtőzködő modernsége, valamint az *A Hétre* jellemző sajátos, „kevert” diskurzus.

Az öreg Arany és a *Nyugat* föllépése közötti periódus reprezentatív írója modernitás-történeti szempontból kétségkívül Mikszáth Kálmán volt. Nagy tehetségének s közéletileg is érvényesülő „alkatának” szerencsés találkozása őt a kor- és helyzetspecifikus magyar modernizáció emblematikus alakjává tette. Ady, Mikszáth halálát (1910) követően, egy róla írott remek esszéjében, kitűnő érzékkel, Mikszáth „zsenijét” és a lekomáztatáshoz szükséges „gyomráit” emlegette föl, mint a siker zálogát. Ez az Ady emlegette „gyomor” persze nem pusztán egyéni alkati adottság volt (a kompromisszumkészség igen sok, Mikszáth zsenijét nélkülöző kortárs sajátjaként is megemlíthető lenne), szükséges volt azonban ahhoz a kiegyenlítő, egyensúlyozó, sőt relativizáló szerephez, amelyet Mikszáth – magas színvonalon – betöltött. A kérdés csak az, miben állott ez a szerep? Úgy vélem, a modernitás sajátos rejtőzködő-kiegyező képviselésében. Mikszáth még mindenestől benne állott a patriarchális-„vidéki” magyar tradícióban, figurái, művei díszletezése nemegyszer a premodern népiesség figuráival és díszletezésével mutatnak rokonságot, de ezeket a kor dinamikájának (és saját érzékenységének, „kritikai érzékének” engedelmessé) folyamatosan felülírta, mintegy magát a tradíciót is relativizálva. Mint újságokba dolgozó író, aki hivatásánál fogva az aktualitásokban mozgott, persze belekényszerült megnyilatkozásai hatásának előzetes mérlegelésébe, valamiféle kalkulatív racionalizmusba. Azaz belekényszerült a politikailag és mentalitástörténetileg egyaránt értelmezhető „okos” kompromisszumok keresésébe. De kiegyezése (amely, ismételjük meg: politikailag is, poétikailag is megfogható) már az új korszak modernizációs dinamikájából merítette erejét, s modern tapasztalatokat fejezett ki. Sikere, a maga idejében hallatlan népszerűsége e kettős pozícióból fakadt. Kortársai – olvasói – ezekben a kompromisszumokban ismertek magukra, helyzetükre, életviszonyaik valóságos kettősségére. A Mikszáth-próza mentalitástörténetileg is értelmezhető szövege – Mikszáth írói tehetségén túl – jórészt ezért vált rendkívül finom szövéssé, bonyolult struktúrájú, de bonyolultságát rendre elrejtő szövegvilággá. Az új valóságérzékelés egyik mintapéldájává.

Mikszáth beállítódásának megértéséhez nem árt figyelembe venni Jonathan Crary figyelmeztetését: „a modernitás bármiféle összegzésének fő feladata számot vetni a megfigyelő alkatának és lehetőségeinek folyamatos átalakulásával, az emberi érzékelés kényszerű modernizációjával, amely nagyjából a kapitalista modernizáció imperatívuszának felel meg” (Crary 1995. 14.). Itt, persze, számolnunk kell azzal az egyáltalán nem lényegtelen összefüggéssel is, hogy a modernizáció – a széles körben szokásos „optimista” értelmezéssel ellentétben – nem föltétlenül haladást vagy fejlődést jelent, „hanem [csak] az új szükségletek, az új termelés és az új fogyasztás szakadatlan, öngerjesztő megteremtését, melynek következtében az érzéki formák a folyamatos átalakulás állapotában vannak, ha úgy tetszik, a folyamatos válság állapotában” (Crary

1995. 16.). Mikszáth a siker érdekében (és saját korábbi nélkülözéseit is ellensúlyozandó) „beleállt” ebbe a személyiség mélyszerkezetét is alakító, állandósuló mentális átalakulási, átrendeződési folyamatba. Engedelmeskedett a kibontakozó modernitás dinamikájának, jöllehet – okos emberként, kortársaihoz hasonlóan – ez nem minden vonatkozásban volt kedvére: ironikus, relativizáló távolságtartása, mindent kétellyel kezelő, de semmit radikálisan meg nem tagadó beállítódása írásaiban jól érzékelhető. Beállítódása egésze így, legalább három lényeges pontban, már „az emberi érzékelés kényszerű modernizációját” mutatja. 1. A politika vonatkozásában megnyilatkozásai szignifikáns kettősséget mutatnak: pozíciója kritikai, de ez a kritikusság a politika fikcionalizálásának kereteiben jelenik meg. 2. Önreflexiója, érzékelése a tradicionális szubjektum fölfogás sajátos kikezdéseként, viszonylagosításaként artikulálódik. Számára már nincsenek szilárd instanciák, melyek rögzített identitáskonstrukciók fölépítését tennék lehetővé, de ezek illúzióját főntartja. 3. Írásaiban megjelenik a perspektívesztés, a dolgok átláthatatlanságának élménye, amely végső soron már a lehetséges tudás „természetes” érvényesülését újra s újra megszakító, azt transzformáló új típusú erőszak megtapasztalásának az élményéből fakad. Ahogy már viszonylag korán, 1873-ban észrevette s kimondta: „A százados logikát halomra készülnek dönteni az új emberek” (ÖM 1: 186.).

Mikszáthnak e mentális mozgásával, tradíciótól való távolodásával bizonyos értelemben ellenkező előjelű átrendeződést mutat az asszimiláns zsidóság nevezetes hetilapja, az *A Hét*. Ez a lap a „modern”, városias életérzés programos kifejezője és terjesztője volt, a „városi”, sőt nagyvárosi írók fóruma. Ezt a szerepkört nem utolsósorban az tette lehetővé, hogy az asszimiláns zsidóság, helyzetéből következően, kívül állott a rendies tradíción, saját vallási tradícióját pedig éppen föladni készült, így mindenki másnál nyitottabb volt az integratív jellegűként fölfogott „új” viszonyok igenlésére. Ám a lap az adott történeti összefüggések közepette, egészében mégiscsak egy sajátos, „kevert” diskurzus szócsovéként tudott működni. Szerkesztője, meghatározó személyisége, aki kialakította a lap profilját, Kiss József, költőként voltaképpen az *Őszikék* előtti Arany epigonja volt. S verseiben – jellegzetes önféltreértésként – nem az emancipálódó-asszimiláló zsidó intellectuel speciális habitusát igyekezett megjeleníteni, hanem – költői legitimitációt keresve – maga is a nép-nemzeti epigonizmus egyik szólamát képviselte. Irodalmilag a már bomladozó „magyar” tradícióba akart integrálódni. Ám lapszerkesztőként, az olvasói recepció igények érzékelőjeként, a „nagy” tradíció alatti „hétköznapiság” műfajaiban: cikkekben, jegyzetekben stb. utat engedett bizonyos „modern”, budapesties hangulatok, tematikák, sőt problémalátások megjelenésének. A nagyközönség számára így ez a lap lett az újszerű, „modern”, sőt divatos életérzések szócsové, utólag visszatekintve pedig egy nagy mentalitástörténeti átrendeződés mozgékony tükre. Nem hagyható azonban említetlenül, hogy ez az „új hang” (s a világ igen sok vonatkozásban csakugyan új tematizációja) sem volt mentes bizonyos önféltreértéstől: az asszimiláns zsidóság korérzékelése és helyzetkifejezése, minden modernsége ellenére, éppen saját specifikumát illetően maradt homályos, különmű fejleményeket egy asszimiláns stratégia jegyében összemosó. Ez persze az adott körülmények közt teljesen érthető fejlemény volt, sőt – talán – egyenesen szükségszerű. Irreálisan magas követelményeket támasztana az, aki ezt az asszimilációs önféltreértést mai távlatból, de csakis morálisan interpretálná. Mégis tény, ezzel megteremtődött az alapja a habitusban egy tartósnak bizonyuló, rossz tagolódásnak: ami „modern”, az nem „magyar”, ami „magyar”, az nem modern. Így ugyanis az érintkezési viszonyokat tagoló habitusban mind a modernség, mind a magyarság identifikáló mozzanata strukturálisan deformálódott.

Ez a rossz tagolódás azonban a maga idejében még inkább csak latens mentalitástörténeti fejlemény volt; a törésvonalak még nem kerültek fölszínre. Sőt azzal, hogy az *Új versek*

1906-os megjelenésével egy olyan költő ugrott a „modern” törekvések élére, aki személyileg, *in genere* teljesen benne állt a magyar nemesi, „kisúri” tradícióban, támadhatatlanul „magyar” volt, ám – újságíróként szerzett tapasztalatai nyomán, azokat végiggondolva – nyíltan e tradíció ellen bontott zászlót, egy másik, egy optimálisabb tendencia lehetőségei is körvonalazódtak. A költészete által legitimált Ady „frontemberként” való föllépése ugyanis megteremtette a modernitás érvényesülésében érdekelt zsidók és nem zsidók szimbolikus modernizációs koalíciójának lehetőségét. A modern habitus hordozói immár egy etnicista alapon kikezdhetetlen „magyar” minta mögé sorakozhattak föl. A habituális viszonyok azonban ezzel persze csöppet sem lettek egyszerűbbek. Ady ugyanis nem „a” magyar kultúra reprezentánsa volt (aminek, joggal, ma látjuk), hanem csak egy formálódó *ellenkultúra* „frontembere”, akihez igazodni lehetett, akit követni lehetett, de aki az uralkodó nép-nemzeti epigonizmus ellenében – szociológiai értelemben – csakis egy újszerű, ám széles körben még el nem fogadott *irodalmi extremitást* képviselt. Ezt az általa megjelenített modernitást a magyar szociokulturális viszonyok egésze még csak mint a művészeti élet újabb fejleményeivel együttjáró extravaganciát, *pózt* volt képes látni, s szélesebb körben csakis a „botrány” és hallgatólagos elutasítás közt ingadozó recepció volt az osztályrésze. A modernitás pózokba kényszerülését maga Ady is tökéletesen érzékelte, s e problémát – mint szükségszerűt – igen korán tematizálta is. A pózok lehetőségének a hallgatólagos elismerése, a művészetnek mint autonómiát érdemlő és élvező kulturális gyakorlatnak az elfogadása vagy inkább eltűrése pedig a bontakozó kapitalizmus életmód- és igényalakító dinamikája révén lehetővé tette, hogy – a korábbi szétszórta jelentkező kezdeményeket egyetlen intézménybe koncentrálván – 1908-ban létrejöjjön a *Nyugat*, a magyar modernitás reprezentatív irodalmi folyóirata. Zsidók és nemzsidók hatékony modernizációs koalíciójának ez a lap lett a legmagasabb színvonalú, legtekintélyesebb megjelenési formája. A *Nyugat* maga ugyan „zsidó lap” volt (miként előbb s egy ideig párhuzamosan, az *A Hét* is), hiszen létrehozói, finanszírozói és működésének menedzselői a zsidó polgárság köréből kerültek ki, jellegzetes szubkulturális vonásokat mutatva. Maga a főszerkesztő (Ignotus) is, a lapot ténylegesen „összerakó” szerkesztő (Osvát Ernő) is az asszimilánsok közé tartozott. De vezető munkatársai jelentős része, köztük a „faltörő kosként” is szerepet vállaló Ady is, nem zsidó volt. S mellette olyan, kétségkívül jelentős neveket lehet még főlemlegetni, mint pl. Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Móricz, vagy az első időkben fontos szerephez jutó Cholnoky Viktor – mindannyian keresztények, azaz sajátos „magyar” színek képviselői. A folyamatos megjelenés megkívánta jelentékeny szövegmennyiség előállítói természetesen nem szűkíthetők le a nagyokra, Adyékra, Babitsékre, mellettük, mögöttük különböző rendű és rangú „zsidó” (valójában: asszimiláns) és nem zsidó szerző jutott szóhoz – a diskurzus modernizációjának érdemi előmozdítójaként. Irodalmi szempontból a *Nyugat* értékét éppen ez a sokszínűség, a különböző ízlések és alkatok széles körének egyidejű és folyamatos fórumhoz juttatása, a művészi (s nem csak művészi) kreativitás szabad (vagy majdnem teljesen szabad) érvényesülése adta meg. Ennek a habitusbeli intézményesülésnek az alapját (amely egyben a lap minden más orgánumtól megkülönböztető karakterét is biztosította) két olyan mozzanat képezte, amelyet Ady és kritikusai fegyverhordozója, Schöpflin Aladár fogalmazott meg szinte emblematikus tisztaságban. Az egyik a városias Magyarország ideája volt, a másik a magyar irodalmi tradíció modernista aktualizálása. A városias Magyarországról, ismeretes, Ady írt nagyhatású esszét, s aligha véletlen, hogy a *Nyugat*-ban debütáló Schöpflin bemutatkozó cikkének címe és tárgya is a *Várost* tematizálta. A hagyomány modernizálása, újrainterpretálása szempontjából pedig szimptomatikus, hogy Ady, vállalva a népszerűtlen (s intellektuálisan sem veszélytelen) feladatot, az *Őszikék* előtti, a magyar közműveltséget domináló Arany vulgarizált értelmezésével fordult szembe, túlzásaival is hatálytalanítani igyekezve ezt a

fékező hagyományt, Schöpflin pedig a „másik”, a „modern” (azaz: modernként interpretálható) Vörösmarty arcképét vázolta föl, aktualizálva a hagyománynak az új helyzetben is hasznosítható elemeit. (Schöpflin a „másik” Vörösmartyban elsősorban egy modern szubjektumfölfogás paradigmaticus esetét mutatta föl; ma már nyilvánvaló, aligha függetlenül az új korszituáció igényeitől.) Nem hagyható figyelmen kívül azonban még egy ilyen madártávlatú áttekintésben sem, hogy ennek az Adyval és Schöpflinnel jellemzett gyakorlatnak egy másik és érzékelhetően másféle, e gyakorlatot némileg ellenpontoszó változata volt a Kosztolányié, aki nem a hatálytalanítást, hanem az aktualizálást végezte el Arany esetében. Ő az *Őszikék* modernségét állította előtérbe, Aranyt ez *Őszikék* költőjeként látta. Aranyról szólva ezzel óhatatlanul áthelyeződött az értelmezés, a recepció hangsúlya. (Más kérdés, hogy e Kosztolányi adta értelmezésnek a közvetlen szociológiai relevanciája hosszú ideig meglehetősen csekély maradt. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy – bár barátai: Babits és Juhász Gyula maguk is így gondolkodtak – a keresztény középosztály e téren nem követte őket. A magyar középosztály megmarad egy tradicionális, „konzervatív” Arany-kép mellett.) Mentalitástörténetileg persze egymást erősítő két interpretációs gesztusról volt szó, jóllehet ez, ti. Ady és Kosztolányi eltérő Arany-közelítése már magában rejtette a modernitásfölfogás két külön útját.

Az *Új versek* megjelenése, majd a *Nyugat* megindulása a „modern” életérzésnek, a modernítésra jellemző új érzékenység kialakulásának korszakos jelentőségű mozzanatai. Az összefolyamatnak azonban ezek csak egy-egy, bár kétségkívül jellegzetes és fontos fázisát és elemét alkotják: az összefolyamat ennél sokkal szélesebb körű és heterogénebb volt, s a tömegkultúrát is elérte. E tekintetben jellemző az, amit – másokkal összhangban – Ady már 1907-ben észrevett:

„Sok a kávéházunk, mert a budapesti embernek nincs lakása, s mert szüksége van a hazug luxusra.

Sok a mozi, mert látni, mulatni szeretünk, de szerfölött apró a pénzünk.

Sokasodnak a cabaret-k, mert Budapest szellemi szükségleteit orfeum tudja legjobban kielégíteni, s mert kenyér kell a fölszaporodott író- és színészproletárságnak.” (Az úri banda. Budapesti Napló, 1907. nov. 6.).

S ezzel a jellegzetes, de sekélyes populáris moderniséggel párhuzamosan más, intellektuális szempontból is fontos fejlemények is növekvő számban lettek regisztrálhatók. Így mindenekelőtt azt kell meglátnunk, hogy az 1900-ban indult *Huszádik Század* 1906-os radikális fordulata, kiegészülve a szociáldemokrata mozgalom erősödő kulturális aktivitásával (a napilap *Népszava* és a folyóirat *Szocializmus* immár értékelhető mértékű jelenlétével), megteremtette a Nyugat szélesebb kört elérő háttérországát, s együtt már egy összefüggő *ellenkulturális blokkot* alkottak. S ha mindehhez hozzávesszük az egyetemi hallgatók radikális szervezetének, a Galilei Körnek az erősödő aktivitását, néhány más folyóirat (pl. a Szabadgondolat) szövegtermelését, színházi kísérleteket (pl. a Thália Társaság), zsrnalisztikai kezdeményt (pl. Budapesti Napló, Független Magyarország, Világ), közművelődési szerveződést (pl. a Szabó Ervin irányította Fővárosi Könyvtár), a szubjektumfölfogás új módját intézményesítő szakmai kört (Ferenczi Sándorék pszichoanalitikus csoportja), s hasonlókat, nyilvánvalóvá válik: egy viszonylag széles és egyre szélesedő, intellektuálisan is egyre súlyosabb *ellenkultúra* kialakulásával kell számolnunk. Olyan ellenkultúrával, amelyre a potenciális ellenpólusnak: a hagyománykövető mentalitás centrumainak, a „hivatalos” intézményrendszernek, sőt a „hatalomnak” is reagálnia, „válaszolnia” kellett. Ennek a szükségképpen modernizálódó, mondhatnánk anti-ellenkulturális mozgásnak a története utóbb, nem is érthetetlenül, háttérbe szorult, elhomályosult: mint kevésbé kreatív, állagórzó, sőt az ellenkultúra eszmehordozói által egyenesen retrográdnak minősített gyakorlat, megbukván, a kutatói érdeklődésen kívül rekedt. Az állagórzó kulturális

mechanizmusok és aktivistáik valamiféle átfestése, „kreatív” alkotókká stilizálása természetesen mai nézőpontból is hiba lenne, e szféra szociokulturális erejének tudomásulvétele azonban több mint indokolható: kötelesség, a folyamat megértésének előfeltétele. Nemcsak azért, mert bizonyos intellektuális kreativitás ettől az állagörző, vagy éppen az új kihívásokra „válaszoló”, politikai védőernyő alatti kulturális közegtől sem tagadható meg. S még csak nem is pusztán azért, mert ez a *Nyugatra, Huszadik Századra* s hasonlókra adott, egyre inkább etnicizálódó „válasz” sok vonatkozásban már a későbbi uralkodó gondolati alakzatokat készítette elő, illetve előlegezte meg. Elsősorban, s mindenekelőtt azért, mert ez volt az a szociokulturális erőter, amelynek színpadán a „modern” habitus megjelent, s amelyet a „modern” mégiscsak részlegesen tudott átalakítani, noha igyekezett a maga képére formálni.

Az 1919 előtti korszak modernné nem, vagy csak részlegesen átalakuló szociokulturális szegmense, mely a társadalom nagyobbik felét tette ki, természetesen maga sem volt egynemű: ez a sáv a modernség részleges hiányától az antimodernista modernség pozíciójáig terjedt. A társadalom alatti társadalom, a paraszti világ ezen belül is jól érzékelhető tagoltságot mutatott, az agrárszocialista velleitásokat mutató legalsó, kubikosokból, nincstelenekből regrutálódó csoportjaitól az esetenként komoly vagyonnal, jelentős földtulajdonnal és – egyre inkább – kulturális, sőt politikai önszerveződéssel is kísérletező gazdagparasztságig. A modernitás kevésbé sikeres, sőt egyre inkább vesztes középosztályi versenytársai pedig, közvetlenül érintkezve a modernitás új viszonyaival, a modernséghez kapcsolódástól az antimodernista „modernizációig” nagyon sokféle válasszal kísérleteztek. E vonatkozásban szimptomatikus Kosztolányinak Fülep Lajoshoz írott, 1908 végi levele, amelyben – a ma már a *Nyugattal* teljes mértékben együtt látott – Kosztolányi még így írt: „A *Nyugat* egy kifejezetten anti-szimbolista, józan, racionális alapon álló, metafizika- és gondolatgyűlölő zsidó pártszövetkezet. Impotens rikoltozás rekedt torokkal. A szifilisztől berekedt torokkal. Hítem szerint ők sohasem csinálják meg az irodalmi forradalmat, mert erre nemcsak az erejük hiányzik, de a hitük is, az állítani tudás bátorsága.” (KDlev 165.) Ez a gondolatmenet a modernizmus emblematisz folyóiratának ambivalens, a modernitást csupán „irodalmi forradalomként” elképzelni s elfogadni tudó, etnicista-antimodernista kritikája. A modernitás leszűkítése és az etnikai elhatárolódás jellegzetes kettőssége jelentkezik benne. Ám, ma már tudjuk, ezt a Kosztolányit önmaga kreatív irodalmi meghaladásának igénye mégis, saját habitusa ellenére is, a *Nyugathoz* kapcsolta. A *Nyugattal* szembeállítható, saját ízlése szerinti „nem zsidó”, de a nyugati irodalmi modernséggel vetekvő „keresztény” folyóirat ugyanis nem volt. Sőt, az adott körülmények közt nem is lehetett. (Csáth Géza pályája – mutatis mutandis – ugyanennek a sikerorientált alkalmazkodásnak a példája, azaz: a „modern” erejének „racionális” tudomásulvétele.) Ám amíg az érzületi veszteségeért Kosztolányiékat kárpótolta az irodalmi kibontakozás lehetősége, sőt a korán jelentkező, alkalmazkodását visszaigazoló siker, addig jelentős értelmiségi vonulat úgy lett a modernitás kibontakozásának vesztese, hogy „válaszra” – új, antimodernista beállítódás keresésére – kényszerült, veszteségeit kompenzáló. E válaszok, melyeket a naptári 20. század első másfél-két évtizede szült meg, természetesen meglehetősen nagy – jelleg- és értékbeli – heterogenitást mutatnak. Itt, jelentőségük révén, három jellegzetes példa említése kívánatos mindenképpen. Az egyik az egyházi értelmezői potenciál modernizálódása; ennek az adott időszakban két reprezentatív személyisége név szerint is megemlítendő: az eszmei modernizálódást, a sajátos, modernségkritikus teológiai modernizmust megvalósító Prohászka Ottokár, s az új, militáns keresztény pozíció mediális képviselőjének szervezőjeként jelentőségre jutó Bangha Béla. (Mindkettőjük szerepe 1919 után lett igazán központi jelentőségű.) A másik: a Huszadik Század körének 1906-os kettészakadásakor színre lépő Magyar Társadalomtudományi Egyesület, amely

nemcsak hangsúlyozott „magyarsága” (értsd: zsidóellenesség), de a Társadalomtudományi Társaságra adott válasza, alternatívaképző szerepe miatt is figyelemre méltó. (Még akkor is, ha ez éppolyan átpolitizált tömörülés volt, mint az, amelynek ellenében létrejött, s annak intellektuális kreativitását, horizontképző erejét meg sem közelítette.) A harmadik, s alighanem a legszínvonalasabb „válasz” a Herczeg Ferenc szerkesztette, de közvetlenül Tisza István gróf védőernyője és felügyelete alatt álló, az ő politikájának távlatos igazolásaként megindított *Magyar Figyelő* című folyóirat. Ez a szemle, ha nem is vetekedhetett a *Nyugattal*, mindenképpen érdekes, helyenként kítűnő irodalmat is adott, ám elsődleges szerepe a modernitás magyarországi alakváltozata elleni harc fegyvereinek a közzörülése volt. (A lapba, Rusticus álnéven, maga Tisza István is rendszeresen írt.)

A polarizálódás megjelenésénél is fontosabb fejlemény azonban, hogy az 1919 előtti évtizedekben nemcsak egy-egy modernizációs sziget jött létre, hanem a szociokulturális viszonyok egésze is – bár különböző mértékben és formában – modernizálódott: az *átlagos* színvonal is „modernebb” lett. Nagyjából-egészéből megtörtént az elsődleges mentális alkalmazkodás az új viszonyokhoz. Ennek igazolására mindenekelőtt a tömegkultúra észrevehető mértékű modernizálódása említhető meg. E folyamatból megint csak három, különösen lényeges fejlemény emelhető ki példaként. 1. Az oktatás intézményrendszerének gazdagodása és újratagolódása, kezdve az elemi iskolai oktatás erősödésétől és az analfabetizmus számottevő mértékű csökkenésétől, a nők egyetemi tanulmányainak engedélyezésén (1895) át a speciális nőképző iskolák, pl. a leánygimnáziumok megszervezéséig, vagy a felsőoktatás fejlesztéséig. Mindez még akkor is jelentős fejlemény, ha a korszak reprezentatív iskola-típusa, a középosztályba tartozás (egyik) feltételeként is funkcionáló gimnázium továbbra is megmaradt a „klasszikus műveltség” továbbadójának, a „praktikus” képzést átengedve más iskolatípusoknak. (A helyzetet persze komplikálja, hogy ennek az iskolatípusnak egyes intézményei, pl. a budapesti fásori evangélikus gimnázium mégis természettudományos nagyságok, így pl. Nobel-díjasok fölnevelő alma matere volt.) 2. A társadalom legnagyobb létszámú, egyféle társadalom alatti helyzetéből kilépni nem tudó csoportjának, a paraszttársadalomnak a kulturális önszerveződése – az általános fejlődés bázisán – jelentékenyen előrehaladt. Az úgynevezett olvasóköri és -egyletek meglehetősen széles körben elterjedtek, agrárszocialista aktivistákat, mozgalmi lapokba írogató „újságlevelezőket” éppúgy fölnevelve, mint a gazdálkodás modernizációját megvalósító gazdákat. (Utóbbiakra jó példa mások mellett a vásárhely-kutasi mintagazda, Gregus Máté, vagy a politikában is föllépő, majdan Nagyatádi Szabóként az országos politika élvonalába is bekerülő Szabó István, vagy a békéscsabaiak „nás Ondrisa”, Áchim L. András.) 3. A modern, immár a városlakók alsó rétegeit is tömegesen elérő, őket újságolvasóvá nevelő bulvárlap típusának uralomra jutása. Ennek a típusnak a legnevesebb, már igazán reprezentatív lapja, amely mintegy integrálta az addigi szétszórót kísérletek valamennyi olvasófogó technikáját, az 1910-ben megindított *Az Est* volt. Ez – a radikális politikákhoz mérten mérsékelt politikai tónusban, de a mentális viszonyok átrendeződését döntően elősegítve – olyan nyomtatott médiumnak bizonyult, amely néhány év alatt az ötszáz ezres csúcspéldányszámot is elérte, s olyanok is nagy tömegben olvasták, akik korábban még újságot sem vettek a kezükbe. Azaz: igen nagy olvasótábor szervezett maga köré, s a házmestertől a fronton harcoló katonákon át az elit tagjaiig az aktív társadalom igen nagy százalékát vonta befolyása alá. Ezzel, persze, szinte automatikusan megképződött a modern társadalom egyik újkeletű problémája: általános lett a konjunkturális ingadozásnak kitett, felületes (s így könnyen manipulálható) tájékozódás, a habitusingadozásokon keresztül való indirekt társadalomvezérlés. A modernség tehát a patriarchális viszonyok szétbontása után a mindennapi életben is megteremtette a konjunkturális igazodás, a külsőleg vezéreltség lehetőségét és élményét, megsemmisítve az értékek állandóságába vetett hitet. S ez a média – kiegészül-

ve az olcsó népszórakoztatásként is funkcionáló *mozi* járulékos hatásával – a pillanatnyi élmény, az érzékek vezérelte tájékozódás lehetőségét tolta előtérbe.

Az „örök” eszmények uralma, az iskolarendszer minden erőfeszítése ellenére, visszavonhatatlanul megingott. S az immár archaikusnak föltűnő eszmények legtekintélyesebb intézménye, az egyház is csak politikai és gazdasági beágyazottsága révén tudta mérsékelni tekintélyvesztését. Befolyása az érület alakítására egyre csökkent, egyre kevésbé érte el a „*lelkeket*” – a szekularizáció és a „*hitetlenség*” teret nyert, jóllehet az egyházi intézményrendszer kanonikus pozíciója még sértetlen maradt.

2

A magyar modernitás nagy, s hatásaiban máig továbbgyűrűző törése kétségkívül 1919-ben következett be. Arról, hogy mi történt s miért, diametrálisan ellentétes narratívák sorozata szól – a kortársi reagálásoktól a mai történeti s áltörténeti értelmezésekig. S bűnbak is mindig akadt, kiszolgálva az éppen aktuális értelmezői konjunktúrát. A leegyszerűsítő, fekete-fehér megítélésektől azonban célszerű tartózkodni, hiszen maga a törés föltételei is már évekkel korábban kialakultak, s ezek önmagukban is cáfolják az egytényezős magyarázatokat. Ha mindazt, ami 1919-ben bekövetkezett, gondolkodástörténeti folyamatként próbáljuk leírni, nyilvánvalóvá válik, hogy már 1913 körül létrejött egy olyan új, s minden addiginál bonyolultabb szituáció, melyből szinte törvényszerűen kellett 1919 traumájáig eljutni. 1913 körül – az 1912. év eseményeinek következtében – ugyanis bizonyossá vált, hogy a modernitás kibontakozásának „*optimista*”, az emberi esélyeket relatíve harmonikusan kiegyenlítő forgatókönyve ellehetetlenült: az állagörző antimodernista modernizmus legyőzte a modernizáció progresszív vonulatát. Nem számolta föl, erre már nem volt ereje, de megtörte lendületét, s letéritette saját – kiegyensúlyozott átalakulást ígérő – útjáról. Ennek irodalmilag is érzékelhető jele Ady költészetének motivikus átrendeződése, a kudarcélmény és a hitvesztés fölerősödése. Már 1913 novemberében kimondta: „*Valahol utat veszítettünk [...] / S most harcolunk kedvet vallva kedvetlenül*” (*Fáradtan biztatjuk egymást*). Majd 1914 januárjában, tehát még a háború kitörése előtt elismerte: „*Kevesen voltunk, buktunk és vége*” (*Az ütések alatt*). 1916 júniusában pedig már nem kevesebbet állított, minthogy:

*Minden, amiben hittünk,
Oda-van, oda-van, oda-van
És szerencsés
És boldog, aki csak önmagáért
Boldogtalan.*

*Mert minden oda-van,
Minden, amiben hittünk,
Zászlók, kiket ormokra vittünk,
Ma minden oda-van
S boldog, aki boldogtalan...*

(*Dal a boldogtalanságról*)

Ez a kudarc tudat nem egyszerűen a politikatörténetileg is értelmezhető fejlemények lenyomata, nem pusztán Tisza István „*ellenforradalmának*” tükröződése, bár kétségkívül összefügg azzal. Az európai minták követésének tapasztalatai, belső „*következményei*”

azok, amelyek – ha egyelőre csak a legokosabb, legérzékenyebb intellektusok számára érzékelhetően is – súlyos és föloldhatatlan kollíziókba torkolltak. Ady maga már 1911-ben diagnosztizálta a modernizáció alapvető paradoxonát: „Követeljük a legteljesebb demokráciát, ordítjuk az általános, titkos és egyenlő választásjog elvét becsületesen, mártírosan, holott századokkal nálunk előbb járó kultúrtársadalmak eredményei már elvették titokban minden gusztyunkat” (Nyugat, 1911. aug. 1.). Érthető tehát, hogy Ignotus *bon motja* („Nem értek egyet magammal”) s Ady vallomása a „két meggyőződésű emberek” típusának kifejlődéséről, jóval több volt, mint paradoxongyártó elménckedés: egy mély és egyre erősödő kollektív tapasztalat fejeződik ki bennük. A modernitás végletekig ellentmondásos dinamikája érvényesült e tapasztalatokban – a félperifériás Magyarországon élesebben, mint a centrumban. Maga a rögzített jelentésképzés vált ugyanis egyre inkább lehetetlenné, s a fiatal Lukács György, az úgynevezett impresszionista kritikát bírálva, már ezzel a szükségképpeni jelentőségvesztéssel, a szavak súlytalanodásával fordult szembe. Mindez természetesen megmaradhatott volna a modernitás rossz szájízú kulturális kísérőjelenségének, egy mélyből fakadó tapasztalat mentális konfigurációjának. Ám a modernitás ezt valamennyire ellensúlyozó pozitív hozadéka, egy sor, politikailag is artikulálódó szociokulturális fejlemény következtében, a maga lehetséges teljességében nem bontakozhatott ki a félperifériális Magyarországon. A magyar modernizációt így korlátozottsága és belső, immanens törekénysége együtt s egyszerre jellemezte.

A korlátozottság ténye szociológiailag is jól megfogható. Azzal, hogy a „modern” Budapestet a „vidék” rovására hozták létre, maga a modernitás került gettóba: az egymillió, új intézményekkel és modern funkciókkal fölturbózott fővárost egy egyenetlenül fejlett, sok vonatkozásban még premodern „vidéki” Magyarország vette körül. Olyan ország, amelynek Budapesten kívüli intézményrendszere a kívánatos funkciókhoz mérten kicsi s majdnem névleges volt, az egészet valami kulisszaszerűség jellemezte, társadalma pedig gyöngén vagy egyáltalán nem polgárosult. A középosztály úriemberi rangtartásra és „lefelé” irányuló hatalomérvényesítésre rendezkedett be. A parasztság, amely minden modernizálódása ellenére nagy átlagban megmaradt a társadalom alatti társadalom helyzetében, óhatatlanul szemben állott a Budapestre koncentrálódott, külsőséges, „idegen” entitásként fölfogott modernséggel, elszigetelődve saját szűkebb környezetének modernista enklávéitól is. (Olyan úgynevezett nagyvárosnak, mint Szegednek például lakossága egyharmada „tanyai” volt, s e „kintlakók” egy része még a városba is csak hébe-hóba jutott be.) S a modernség újkeletű centrumai nemcsak a parasztságot nem tudták integrálni, de a – jórészt ugyancsak paraszti státusú – nemzetiségi tömegeket sem. Sőt utóbbiaknak, paradox módon, még a modernizálódása is a társadalmi dezintegrációt erősítette: a nemzetiségi értelmiség ugyanis egész ténykedésével a Monarchiából való kiválásra készítette föl sorstársait. (Nem teljesen érthetetlenül: Cioran, a franciává vált román író, már franciaként, megvallotta, hogy számára gyermekként a magyar csendőr volt az erőszak és a félelem jelképe.)

E helyzet hihetetlen törekénysége így szükségképpen abból fakadt, hogy az ország – egységes, modern társadalom helyett – egy olyan szociális aggregátumot képezett, amely a különféle, egymással is szemben álló tradíciók és igények heterogén halmazaként írható le. Olyan halmazként, amelyben a zsidó – nem zsidó („keresztény”) középosztályi elkülönülés, minden ereje ellenére, még csupán egy volt a többi közt, s viszonyukat együttműködésből csak az új szituáció logikája változtatta át ellenségeskedéssé.

Az új szituáció alapszerkezete azonban, részben külső fejlemények következtében, a világháború kitörésével brutális nyíltsággal mutatkozott meg. A kapitalista világgazdaság fejlődése új szakaszába jutott (ezt az új szakaszt nevezte, másokkal összhangban, V. I. Lenin orosz forradalmár a „kapitalizmus legfelsőbb szakaszának”, imperializmusnak).

S bár a profitráta maximalizálására irányuló, piacelvű gazdasági logika ekkor még valójában egyáltalán nem fogta át a világot, jórészt európai fejleményről volt szó, az európai centrumkapitalizmuson belüli erőviszonyok fokozódó átrendeződése nyílt katonai konfrontációt vont maga után. A látható okot, amely ürügyet szolgáltatott az átrendeződés keltette feszültségek immár gazdaságon túli, azaz katonai „fölordására”, a háborúra, persze szinte törvényszerűen a félperiféria különösen összetorlódott ellentmondásai kínálták föl. Mint ismeretes, egy szűkebb közegében hazafiként tisztelt szerb merénylő 1914 nyarán meggyilkolta az Osztrák–Magyar Monarchia trónjának várományosát. Ez pedig nyilvánvalóan skandalum volt. S a gazdasági érdekeknek a szociokulturális feszültségekkel való összekapcsolódása azután már olyan katonai konfliktust eredményezett, amelynek eszközlődését nem lehetett megállítani. A helyi konfliktus „világháborúba” csapott át. S bár Magyarország lakosságát kezdetben még a revánsvágy és a háborús lelkesedés jellemezte („mindenki” azonosult a dinasztikus hűség anakronisztikus eszményével), a higgadtan gondolkodók mindjárt tudták: ezzel valami lényegesnek mindörökké vége.

Jellemző, hogy ezt a fordulatot, eltérő beállítódottságuk ellenére, mind Ady, mind Kosztolányi azonnal érezte. (Még az apolitikusként számon tartott Kosztolányi is, állítólag, azt mondta feleségének: „A mi életünknek vége”.) S bár az USA háborúba való belépéséig nem lehetett előre borítékolni, hogy ki, illetve kik lesznek a küzdelem relatív nyertesei, a modernitás sötét oldala milliók számára hamar érzékelhetővé, sőt személyes tapasztalattá lett. A „nagy háború” emberek és erőforrások oly nagy tömegét mobilizálta, s tette ki az addig elképzelhetetlen mértékű pusztulásnak, hogy az éles szemű, bölcs szegedi író, Tömörkény István, szabadságos katonákkal találkozáskor, már a háború alatt diagnosztizálhatta: „sok nehéz emberünk lesz, uram”. Kosztolányi pedig, művészi formában, de szándékoltan primitivizáló átalakításban, egy „báb- és rímjátékban” anticipálta a háború jelképeként elkönyvelt Tisza István meggyilkolásának mentalitástörténeti lehetőségét. Szörny című „báb- és rímjátékában” (ez a *Káim* című kötetében [1918] is olvasható), sűrítve jeleníti meg azt a szociálpszichológiai folyamatot, amelynek – a háború „okozójának” keresésében – szükségképpen meg kell szerveződnie. Az emberek, akiket évekig arra kondicionáltak, hogy gyilkoljanak, szenvedéseikért azon módon igyekeztek revánst venni, amelyre rászoktatták őket.

Az igazán nagy törést azonban Ady érezte, aki a *Huszádik Században* már a háború előtt, 1912-ben megfogalmazta Erdély elvesztésének lehetőségét (*S ha Erdélyt elveszik*). Az Erdélybe 1916-ban betörő román hadsereg elől menekülők futása pedig 1917 márciusában apokaliptikus tapasztalatok kimondására készítette:

*Én láttam a futó Erdélyt
Majdnem ájultan s tehetetlen,
Éreztem már a Rém iszonyatát,
De sohasem keservesebben:
Míntha fajtám fölött
Húzták volna a halál-harangot
S míntha én is a bűnösök
Millióihoz tartoztam volna.*

Míndezt tudva már egyáltalán nem lehet meglepő, hogy a háborús vereség *összeomlusként*, a modernitás nagy hazai töréseként következett be. A „történeti” Magyarország megsemmisülése és a belső mentális gátak átszakadása a fejekben összekapcsolódott, és ez a szimbiózis minden lehetséges társadalmi gyakorlatnak eleve sajátos deformatív dinamikát kölcsönzött. Rövid távon, egy történeti pillanattig úgy látszott, az 1912-ben lefajtott

modernizálódás a maga pozitív vonalán mozogva, gyorsított ütemben, sűrítve meg végbe, a kirobbant forradalom önmagát radikalizálva jut el céljáiig. Valójában azonban más történet, s szinte azonnal nyilvánvalóvá lett, hogy itt szó sem lehet valóságos, öntörvényű modernizálódásról, itt csak egy háború kiváltotta pillanatnyi ellenkonjunktúra tört fölszínre. A kommunisztikus eszmék koraszülött formációjaként 1919-ben 133 napig regnáló Tanácsköztársaság a magyar modernizáció erőinek súlyos belső szakadásait, s a visszahatásaként aktivizálódó, ám már évtizedek óta formálódó antimodernista modernizmus térnyerését hozta fölszínre.

Eldőlt: a magyar modernitás további bontakozása csak szűkített formában, konzervatív hangszerelésben folytatható.

3

A magyar modernitás 1919-cel induló új szakasza számos új vonást mutat. Az első s legfontosabb nóvum – a szocialista-kommunista alternatíva széles körű diszkreditálódása nyomán – a súlyos, a középosztályokra is kiterjedő *szociális konfliktusoknak* az önmegettévesztő *etnicizálódása*. Ez a folyamat kifelé a Nyugat- és kisantantellenes *irredentizmus* megjelenésében és széles körű, mindent átható térhódításában nyilvánult meg, befelé pedig az *antiszemitizmus* kvázihivatalos rangra emelkedésében. Mindkét fejlemény „*logikus*” fejlemény volt, szinte kínálta magát. Az ország területi szétarabolása és a nemzetiségektől való „*megszabadulás*” olyan helyzetet teremtett, amelyben minden baj okaként a külső ellenségeket s a belülről „*bomlasztó*” erőket lehetett megjelölni. Hogy az ország területéből és népességéből jelentős tételeket le- és kiszakító utódállamok ellenségekké lettek, szinte mindjárt a közvélekedés legstabilabb előföltevésévé vált, – már csak azért is, mert a „*történeti*” Magyarországból a nemzetiségekkel együtt kiszakadó *magyar* etnikum elvesztése közvetlenül, az egyes családok szerkezetét és lehetőségeit is alakítva érintette a középosztályt. (A régi erdélyi, felvidéki stb. középosztály egy része, elveszítvén egzisztenciáját, az anyaországba költözött „*vissza*”, itt jó ideig vagonlakó lett, a deklasszálódás jeleit mutatta, s így szinte törvényszerűen az etnicizálódás motorjává vált.) A „*csonka*” ország etnikai képének kényszerű egyneműsödése pedig – a háború végi trauma bázisán – az egyetlen nagyobb „*nem magyar*” elem, az asszimilálódó zsidóság érületi leválasztásával járt. A korábbi nemzetiségi arányokat javító zsidó asszimilációra immár „*nem volt szükség*”, a zsidók és nem zsidók modernizációs koalícióit föl lehetett bontani. Ez az implicit vélekedés persze súlyos és veszélyes önfélreértésnek bizonyult (nem véletlen, hogy korábban Ady még a magyarság egyetlen lehetőségeként egy zsidókból és nem zsidókból kialakuló új népet vizionált), – de az adott mentális erőterben sokan úgy érezték, „*a forradalmakkal a zsidóság leleplezte magát*”. Hogy a két forradalom mennyire volt a „*zsidók műve*”, vitakérdés lehet. Annyi bizonyos: akár pozitív, akár negatív fejleményként kezeljük is a forradalmakat, azok története nem egyszerűsíthető le az asszimiláns zsidóság mégoly aktívna vélt szerepvállalására. Az viszont kétségtelen, a modernizációs ugrásként értelmezhető forradalmak (kivált a „*kommün*”, amelynek voluntarizmusa tagadhatatlan) belülről roppantotta meg zsidók és nem zsidók modernizációs együttműködését. Nemcsak a zsidó származású, de már reformátussá lett Jászi Oszkár került szembe a kommün „*nyers kommunizmusával*”, s vonult emigrációba, de a modernizációs koalíció számos nem zsidó tagja is negatív „*zsidótapasztalatot*” élt meg. Ennek jele pl. Móricz Zsigmond 1919-es naplója, Schöpflin Aladárnak a *Szózat*nál vállalt rovatvezetősökéde vagy Kosztolányinak az *Új Nemzedék*hez csatlakozása és antiszemita publicisztikája – hogy Szabó Dezső politikai szerepvállalásáról már ne is szóljunk. (Más kérdés, s aligha figyelmen kívül hagyható

kérdés, persze, hogy ezt az élményt a nyugatosok szinte önmaguk elől is igyekeztek lep-
lezni: naplóját Móricz nem publikálta, Schöpflin és Kosztolányi csak semleges irodalmi és
színházi írásait szignálta stb.) S az sem hallgatható el, hogy utóbb ez a helyzet meg is vál-
tozott: a kurzus szorításában a modernség zsidó és nem zsidó aktorai ismét egymás mellé
szorultak. Viszonyuk normalizálódott. Bizonyos törés azonban tagadhatatlan.

Az új helyzet másik meghatározó vonása, hogy a fejlemények jelentős anyagi és embe-
ri erőforrásvesztéssel jártak. Nemcsak a háborús károk, az elcsatolt területekkel együtt
elvesző földtulajdon- és infrastruktúra-vesztés említendő meg, de – s mindenekelőtt – az
emberi erőforrás igen nagy veszteségei is. A deficit két síkon nyilvánult meg. Az utódál-
lamokba átkerülő nagy nemzetiségi tömbök mellett, velük együtt jelentős magyar etnikai
tömbök is Romániához, Csehszlovákiához, vagy az SHS királysághoz kerültek. S ez nem
egyszerűen létszámcsökkenés, absztrakt módon fölfogható demográfiai veszteség volt: ez
egyben a magyarországi kulturális potenciál gyöngülése is volt. Az anyaországi „*merítési
bázis*” beszűkült, a leszakadó tömbök pedig – idegen közegben, kulturális önellátásra
kényszerülve – deformálódtak. A problémák magyarországi szociokulturális „*kihordá-
sa*” ezzel összehasonlíthatatlanul nehezebbé és problematikusabbá vált. S e veszteség
mellett jelentős további veszteséget jelentett a magyar kultúra számára az 1918/19-ben
„*kompromittálódottak*” vagy magukat az új helyzetben veszélyeztetettve érzők emigráci-
óba vonulása is. Ez a Nyugat-Európába (elsősorban: Bécsbe és Berlinbe), Amerikába, sőt
Szovjet-Oroszországba irányuló politikai indítékú migráció főleg az asszimilálódott zsidó
kulturális elitet érintette, de mellettük másokat, nem zsidókat is. Az eltávozottak egy
része (pl. Kassák Lajos vagy Hatvany Lajos) néhány év múlva hazatért, az emigráltak elég
nagy százaléka viszont végleg elveszett a magyarországi kulturális élet számára. Mindkét
változás súlyos következményekkel járt. Mindenekelőtt (1) nagymértékben csökkent a
hazai *kreatív potenciál*. Olyan jelentős értelmiségi veszteség érte ezzel az országot, amelyet
fölbecsülni is csak részben lehet abból a szerepből, amelyet ezek a művészek (pl. Korda
Sándor, Moholy-Nagy László), tudósok (pl. Polányi Károly és Mihály, vagy a majdani
Nobel-díjasok) és mások (pl. Jászi Oszkár, Kunfi Zsigmond, Szende Pál) új közegükben
betöltöttek. Távozásuk, a magyar kulturális aktivitásból való kényszerű kikapcsolódásuk
ugyanis szinte fölmérhetetlen *elmaradt haszonnal* járt. Bár hozzájárulásuk a világkultúra
alakulásához akár nyereségként is elkönnyvelhető, hiszen kétséges, hogy itthon maradvá,
itthoni körülmények közt ugyanazt a teljesítményt tudták volna produkálni, ám az így
is bizonyos: itthon mindenképpen hiányzott kreativitásuk. Ugyanakkor (2) a kisebbségi
magyar kultúrák kikapcsolódása a magyarországi viszonyokból olyan veszteségnek bizo-
nyult, amely egyben, egy másik síkon gazdagodást is hozott. Mert egyfelől ugyan bizo-
nyos, hogy olyan kulturális centrumoknak, mint pl. Kolozsvár vagy Pozsony az elvesztése
csakugyan komoly veszteség volt, másfelől azonban az új helyzetben ezek a fokozott
aktivításra kényszerülő, „*önállósuló*” centrumok növelték a magyarság szociokulturális
 diverzitását. Ez pedig – a folyamat fájdalmassága ellenére – kétségkívül gazdagodásként
értelmezhető, s hosszabb távon akár az egész magyarság előnyére is lehet. Aligha véletlen,
hogy a csehszlovákiai magyarság pusztá léte, fiatalabb nemzedékeinek demokratikusan
kondicionált aktivitása például jótékonyan befolyásolta a húszas-harmincas évek magyar-
országi értelmiségi útkeresését, az egyik legjelentősebb magyar kulturális folyóirat pedig
a kolozsvári *Korunk* volt. (Egy ideig, 5–6 évig hasonlóan pozitív szerepet tudott betölteni
a bécsi magyar emigráció is, amelynek kulturális teljesítménye ezekben az években vol-
taképpen azt pótolta – részben a kisebbségi magyarság számára is –, ami itthon politikai
és egyéb okokból nem születhetett meg. A „*bécsiek*” teljesítménye sajnos utóbb gyorsan
elfelejtődött, olyannyira, hogy a maga teljességében a történeti kutatás mindmáig nem ásta
ki a feledés homokrétege alól.)

Mindent összevetve, bizonyos új lehetőségeket is elismerve, a tény: tény marad. Az ország traumatikus időket élt át, s az átalakulásból a korábbiaknál rosszabb kondíciókkal jött ki.

A változások eredményeként, az úgynevezett Horthy-korszak egész idejére sajátos szerkezet jött létre. Politikailag egy konzervatív, autoriter szisztéma formálódott ki, sajátos kis kiegyezésekkel, de jól érzékelhető repressziókkal. Mentálisan egy restauratív irányultságú, deklarált eszményei szerint „keresztény-nemzeti” beállítódás, amely önmagát félreértve próbált új egyensúlyt elérni. Vissza akarták állítani, ami volt, s amit már nem lehetett visszaállítani, de e habitust a politikai „okosság” legszínvonalasabb képviselője, a „konszolidáló” Bethlen István gróf ideig-óráig felül tudta írni: új kompromisszumokat hozott létre egy mélyen megosztott társadalom politikai fölszínén. A változások így a modernitás nézőpontjából sajátos átrendeződésként bontakoztak ki. 1. Jól érzékelhetően lefejeződött a modernizáció nyugati centrumaival való együttmozgás lehetősége és üteme, az ország távolodott a modernitás centrumaitól. 2. Ugyanakkor, az új helyzetre reagálva, létrejött egy félperifériális, „fölszárkóztató” modernizáció, amely az addigi modernizáció (1918–19-ben politikailag is „visszaütő”) deficitjét igyekezett csökkenteni, a leszakadt-lemaradt szférát akarván erősíteni.

A léghör, amelyben 1919 után a kulturális teljesítmények megszülettek, nem igazán kedvezett a magasrendű, élvonalbeli kulturális teljesítményeknek; az átlagos színvonal – s nem csak az első zavaros években – nagyot esett. Ez jól lemérhető egyebek közt a *Nyugat* színvonalának hanyatlásán, önmagához mért másodrendűvé válásán, vagy – még inkább – a magyar avantgárd furcsa, felemás helyzetén. Kassák ugyanis Bécsből hazatérve még egyik legizgalmasabb folyóiratával, a *Dokumentummal* kísérletezett, de ezt – rezonáló, visszaigazoló közeg híján – néhány szám után már föladni kényszerült. Újabb lapja, a *Munka* pedig, amely persze a maga nemében jelentős teljesítménynek tekinthető, már nem annyira a nemzetközi avantgárd kísérletezéseivel mozgott együtt, mint inkább csak a redukált avantgardizmus közegének megteremtését célozta. Munkatársakat, olvasókat nevelt maga köré, egy független szocializmus eszménye jegyében. Ez az általános nivóesés természetesen nem az alkotói tehetség hirtelen elvesztéséből fakadt, hanem a kedvezőtlen körülményekből. Jól mutatja ezt az összefüggést, hogy a *Nyugat* főszerkesztője, Ignó Hugó félemigránssá válva, immár külföldön élt, s befolyása a lapra jelentősen csökkent. A lap erős embere, Osvát Ernő érezhetően megfáradt, majd 1929-ben öngyilkos is lett, a vezető költő szerepét Adytól „megöröklő” Babits pedig – már 1919-től – „konzervatív” fordulatot hajtott végre. Attitűdje, a modernitás alakulástörténete szempontjából, különösen figyelemre méltó. Amíg ugyanis 1910-ben pl. még egyik *Stanzájában* a *Ne mondj le semmiről* elvét képviselte, a *Magyar költő 1919-ben* című nevezetes önértelmező esszéjében már – túl a pillanatnyi politikai igazodáson – a modernitás kibontakozását magát is elharmarkodottnak vélte, saját korábbi szerepe miatt is lelkiismeret-furdalást érezve. Új szerepét pedig, jól érzékelhetően, valamiféle értékvédelemben találta meg. S bár amitől egyesek féltek, nem következett be, nem állt át az ellentáborba (pedig a *Napkelet* főszerkesztői posztját s egyetemi tanári kinevezést is följánlott neki a kurzus), 1919 előtti költészete átlaga izgalmasabb, „modernebb”, mint az 1919 utáni. Márpedig irodalomszociológiai szempontból a két világháború közötti *Nyugat* legbefolyásosabb személyiségének ő tekinthető. (Súlyát utóbb a Baumgarten Alapítványban betöltött szerepe még növelte is.)

A rossz közérzet egyik oka kétségkívül a politikai indítékú repressziók megtapasztalásában keresendő. S bár ennek ereje az első évek után, az általános konszolidáció eredményeként sokat csökkent, maga a hatalmat gyakorló politikai szisztéma egyre inkább kiépítette a társadalmat hatalmilag integráló új intézményrendszerét és mechanizmusait. A külföldre utazást szabályozó útlevél bevezetésétől a közéletet gyakorlatilag legális és

illegális szférára bontó 1921. évi III. tc. megalkotásán át a társadalmat politikailag is ellenőrző, beszűkítő és nyilvántartásokat „üzemeltető” új típusú rendszert megszervezéséig és működtetéséig sok minden történt, ami megteremtette a *megfigyelt* állampolgár új típusát. (Aligha véletlen, hogy előbb Kosztolányi, majd József Attila is fölpanaszolta, hogy „aktákba írják, miről álmodozott”.) S a közéletben immár, hol közel a hatalom centrumaihoz, hol kijebbe szorulva, de mindvégig jelen volt a nyers erőszak bekövetkeztét „ígérő” utcai politizálás is, amely hol zsidó egyetemi hallgatókat inzultált, akadályozván egyetemi munkájukat, hol újságszékházat vagy nyomdát dült föl, vagy éppen bombát dobott bálozók közé. Az erőszak légköre, változó mértékben, hol csökkenve, hol növe, de immár kitapintható volt. A kultúra szabadságfoka csökkent.

A folyamatokat befolyásoló döntő ok azonban, mindezekon túl, egy mélyebb, mondhatnánk, történeti dimenzióban érhető tetten. A *hogyan tovább* kérdése egy radikálisan megváltozott, lehetőségeiben beszűkült ország körülményei között vetődött föl, s egyetlen csoport vagy egyén sem vonhatta ki magát a körülmények szorításából. Az új helyzetbe pedig bele volt kódolva a változtatás, a kényszerű korrekció követelménye, de a lehetséges változtatásokat minden nagyobb társadalmi frakció másként képzelte el, s másként szerette volna megvalósítani. A régi rendszer (eleve irreális) restaurációjától, a „feudálkapitalizmusként” vagy éppen „fasizmusként” fölfogott „rendszer” radikális leváltásáig meglehetősen sokféle vágy és ambíció létezett egyidejűleg. A korszak akár ezek egymás ellen feszülésének történeteként is elbeszélhető lenne. (Ma – tudniillik 1989 óta – jórészt ezeknek az elvi alternatíváknak az utólagos, visszatekintő narrativizálódását figyelhetjük meg.)

A lehetséges mozgások fő iránya mégis viszonylag könnyen megállapítható. A rendszer jellegét adó fő erők számára a revánsvágy és a reformkényszer egyidejű kettőssége cövekelte ki a mozgásteret. A „mindent vissza” igénye nagyon erősen élt a keresztény középosztályban, s ez egyszerre jelentette számukra a történeti Magyarország területi restaurációját s a „boldog békeidők” viszonyainak visszaállítását. Am e vágyaknak semmi realitása nem volt, nem is lehetett – a realitás, helyzetük optimalizálása érdekében csak a korlátozott reformok keresése lehetett. S a Bethlen István és Klebelsberg Kuno neve fémjelzte politikai elit, ha vonakodva is, a legszükségesebb változtatásokat megtette. Szempontunkból e kényszerreformoknak két összetevője különösen fontos.

Az egyik az úgynevezett Bethlen–Peyer-paktum (1921), amelynek két eleme a későbbiekben döntővé vált. A paktum eredményeként az önmaga korlátozásába beleegyező, s azt az agrárium vonatkozásában meg is tartó szociáldemokrata párt parlamenti, legitim párt lett. Ez a háború előtti helyzethez képest jelentős novum volt: a munkásság politikai képviselője a rendszer legitim, jogilag is elismert részévé lett. Ez az elismerés, persze, sajátos, felemás elismerés volt, hiszen a szociáldemokrata pártot mindvégig rendszeres rendőri figyelem kísérte, a párt lapja és aktivistái ellen folyamatos volt az ügyészi föllépés, az elmarasztaló bírósági ítélet stb. A párt egészében a rendszer másodrendű szereplője maradt, stigmatizálva és beszűkített mozgástérrel. (Nem véletlen, hogy a rendszer radikális bírálói e paktumot s magát Peyer Károlyt is elítélték „megalkuvásáért”.) A paktum másik, óriási jelentőségű következménye viszont az lett, hogy a szociáldemokrácia „domesztikációját” megcélzó Bethlen István, szándéktalanul bár, de ezzel az alkuval abba is belekényszerült, hogy a szociáldemokrata párt a féllegális és illegális szocialista/kommunista szervezkedések hallgatóságos védőernyőjeként funkcionáljon. Ezzel az egyáltalán nem legális, de valóságos funkcióval minden szereplő, így a hatalmat birtoklók köre is tisztában volt, e funkció fölszámolása azonban lehetetlen volt (csak korlátozni lehetett), hiszen az a paktum megteremtette viszonylagos egyensúly teljes fölborítását vonta maga után. Am ezzel, ha rejtőzködésre, sajátos, kettős játékra kényszerülve is megteremtődött a rendszer radikális kritikájának bizonyos lehetősége. Az illegális KMP (amely a

Moszkva-hú kommunista „vonal” képviselője volt) természetesen kicsiny, egy-egy időmet-szetben többnyire csak 2-300 tagot számláló, illegalitásban tevékenykedő párt lehetett, de a radikális aktivisták száma összességében ennél jóval magasabbra tehető. Részben azért, mert a KMP – miközben régi tagjai formálisan leváltak róla – folyamatosan újabb s újabb tagokat vont hatókörébe, részben azért, mert egy sor más kommunista szervezet is létezett (az úgynevezett deményisták, azaz Demény Pál hívei, vagy a hartsteinisták, az oppósok, a trockisták stb.). Egészében, ha mindent összeszámítunk, s a legális szociáldemokratákat, a féllegális munkáskultur-szervezeteket s az illegális radikális kommunista pártocskákat egyetlen blokknak tekintjük, egy százezres nagyságrendű aktivista tömeget kapunk. Olyan, politikailag és kulturálisan aktív populációt, amely vágyaiban egy, a rendszeren messze túlmutató politikai cél ígázatában mozgott. Létük messzemenően befolyásolta a magyar kultúra karakterét is.

A másik, fontosnak bizonyult kényszerű reformként Klebelsberg Kunónak a konzervatív jellegű, de valóságos eredményeket produkáló reformjai említhetők meg. Ezek legitimáló ideológiája az úgynevezett *neonacionalizmus*, illetve a (magyar) *kultúrfölény* eszméje volt. Nem kétséges, hogy ezek az eszmék amennyire logikusak voltak a rendszer politikai elitje szemszögéből, annyira deformatív és kontraproduktív hatásúak voltak a magyar társadalomfejlődés perspektívájából. Bizonyos, hogy a neonacionalizmus és a kultúrfölény folyamatos hangoztatása hozzájárult sok olyan rossz beidegződés rögzüléséhez, amelyek rontották az ország lehetőségeit. Ám a legitimáló ideológiák mögött, azok „fedezékében” Klebelsberg jelentős fejlesztéseket valósított meg – az elemi iskolák gyarapításától az úgynevezett „négygyetemes” felsőoktatási szerkezet kialakításáig, vagy éppen a művészeti és tudományos elitképzést előmozdító ösztöndíjrendszer működtetéséig. Működése eredményeként az általános műveltségi helyzet jelentősen javult. Nemcsak a súlyos visszafogó erőként ható analfabetizmus szorult jelentékenyen vissza, de új, reformkonzervatív irányultságú intézmények sora is létrejött (pl. a *Napkelet* és a *Magyar Szemle* című folyóiratok, vagy a Collegium Hungaricumok hálózata) – összességében jelentős kulturális és tudományos eredményeket hozva. (Bizonyos mértékig az első magyarországi illetékességű Nobel-díj, a Szent-Györgyi Alberté megszületésében is szerepe volt Klebelsberg egyetemfejlesztő erőfeszítéseinek.) A klebelsbergi reformok legnagyobb eredménye szempontunkból mégis az, hogy a korszerűen tájékozott, „modern” konzervatív szakértelmiség kialakulásának feltételei többé-kevésbé megteremtődtek.

Az igazi, mély változások azonban mégsem a politikai elit tudatos erőfeszítéseinek szándékolt eredményeként születtek meg, sőt ezek nagyrészt éppen a rendszer lényegi instabilitásából fakadtak. Az a helyzet ugyanis, amely még a konszolidáció „legjobb” éveit is jellemezte, nagyon komoly szociális feszültségekkel volt terhes. Nem véletlen, hogy (az 1914 előtti időkre vonatkozóan) éppen ezekben az években alakult ki a nosztalgikus „boldog békeidők” képzete, az adott jelenből való elvágódás e jellegzetes ideologémiája. Az emberek alaptapasztalata, minden egyéni különbség ellenére, az anyagi gondoké, a (viszonylagos) szegénységé volt. Ez pedig azzal a következménnyel járt, hogy a fiatalabb, még egzisztenciateremtéssel bajlódó generációkban meglehetősen általánossá vált a kiút-talanság élménye, és nyomában a változtatás igénye, függetlenül attól, hogy mennyire tudták önmaguknak is megfogalmazni a szükséges változtatások mibenlétét. Így a keresztény középosztály ifjabb generációiban egy meglehetősen kaotikus, ám kaotikusságában is figyelemre méltó mentális átrendeződés indult be.

Ennek az átrendeződésnek a kísérleti laboratóriuma a húszas évek közepétől a Bartha Miklós Társaság volt. E társaság, híven névadójához, jobboldali, sőt szélsőjobboldali jellegű szerveződésként indult, s nagymérvű eszmei heterogenitás jellemezte. Története a legkülönbözőbb ideológmák laza, inkább keveredő, mint rivalizáló, de folyamatosan

újrendező halmazaként írható le. A turanizmustól és a summerológiától kezdve a „korszerű” radikális jobboldal (pre- és profasizmus) importjái sok minden kavargott a fejekben. Két dolog e kavargásnak mégis jelentőséget adott. Az egyik a parasztcentrikus orientáció, amely természetesen már nem volt teljesen új képződmény, a keresztény középosztály köreiben ez már 1919-től központi kérdéssé vált – ám a Szabó Dezsőért lelkesedő társaság, ellentétben a kérdés „kurzista” kezelésével, komolyan vette a magyar modernizáció e súlyos deficitjét. A másik mozzanat a minden zavarosság ellenére is érvényesülő valódi *változtatni akarás*. A változások iránya és célja ugyan lényegében véve mindvégig tisztázatlan maradt, de a tagságot feszítő elégedetlenség megteremtette azt a mentális dinamikát, ami az új orientáció kihordásához föltétlenül szükséges volt. A társaság így, eredeti célkitűzéseivel is szembekeverülve, egy „jobbrol” „balfelé” tolódo eszmei erjedés színtere és közege lett. Fönnállásának ideje alatt (még a negyvenes években is létezett) a társaság története több, egymástól jól megkülönböztethető szakaszra tagolódott, s olykor egyik-másik szakaszban egyenesen baloldali irányítás és hangulat uralkodott benne. Az alapjellegzetesség azonban – az inga ide-oda mozgása ellenére – mindvégig egy sajátos, amorf szimbiózis maradt, amelyet a jobb- és baloldali radikális elégedetlenkedők egybekeveredése hozott létre. S azt kell mondanunk, ez az egybecsúszás nem pusztán, sőt elsősorban nem is intellektuális hiányosságokból fakadt: benne egy mélyebben fekvő tisztázatlanság (sőt tisztázhatatlanság) munkált. Ez az összefüggés teszi érthetővé, hogy a két háború közötti magyar kultúra számos jeles alakja miképpen férhetett meg itt nagyon is efemer törekvések több mint kétes képviselőivel.

A Bartha Miklós Társaság igazi jelentőségét is éppen ez a szimbiotikus erjedés adja. A zavaros, vitákban újrafogalmazódó változtatni akarásban, fasiszták és kommunisták utólag nehezen érthető furcsa vetélkedésében egy nagy hatású áramlat, a népi írói mozgalom előzetes tisztázó folyamatai zajlottak le. A társaság, nem egyedülként, de az egyik legfontosabb előzményként, a népi mozgalom előtt egyengette a terepet. Összekötő kapocs volt a Szabó Dezső (és Lendvai István) képviselte öskurzista „*harmadik Magyarország*” koncepció és a népiek (leginkább Németh László képviselte) harmadik útja közt. (Ez Némethnél kezdetben még mint a „*harmadik oldal*” politikája merült föl, s csak utóbb vált egy többszörös elhatárolódás ideológemájává.) Preferenciák kérdése, hogy ki hogyan ítéli meg ezt a genetikus kapcsolódást, maga a tény azonban nem vitatható.

A népi mozgalomban azonban (egyes „*urbánus*” kritikusai ellenére is állíthatjuk) *nem* az eredetnek ez a fölöttebb problematikus szála az igazán érdekes. A népi írói mozgalom ugyanis az 1919 utáni kurzista törekvésekhez mérten merőben más minőséget képviselt. Újdonságát több egymást kiegészítő és erősítő mozzanat sajátos, korspecifikus összetalálkozása adta. Az egyik ilyen összekapcsolódás alapvetően ideologikus jellegű volt. A népi mozgalomban ugyanis voltaképpen két szárny összetalálkozása és önkorlátozó kiegészítése történt meg: a volt jobboldali íróké (Erdélyi Józseftől Féja Gézáig, s a „*névtelen*” aktivisták tömegéig) és a volt marxizáló baloldaliaké (Illyés Gyulától Veres Péteren át Erdei Ferencig). S ami döntő: ez az összetalálkozás jelentős belső átalakulással, összecsiszolódással járt – mind a volt jobboldaliak, mind a volt baloldaliak szignifikáns mértékben átrendezték beállítódásuk szerkezetét. Valami olyan új beállítódás jött létre, amely már nem volt megfeleltethető a korábbi pozíciókkal: *nem* azok meghosszabbításáról volt szó. Mindkét szárny újradefiniálta magát. A népi mozgalom, végső lényegét illetően, sajátos modernizációs koalíció volt. Sajátosságát az adta, hogy a modernizációban vesztes rétegek, elsősorban a központi jelentőségűként kezelt parasztság fölzárkóztatását célozták meg. De – s ez igen lényeges egyedítő vonás – nem mintakövető modernizációban gondolkodtak, nem másolni akartak, hanem valamiféle egyedi helyzethez igazodó, mondhatnánk immanens modernizációban. A mozgalom ereje és gyöngesége ebben a specifikus

magatartásban rejtett. Az a tény, hogy a magyar társadalom a „hárommillió koldus” országa volt, s a parasztság, különösen annak legszegényebb rétegei, mintegy fizikailag testesítették meg az 1914 előtti modernizáció deficitjét, eleve fontossá tette a parasztságra irányuló erőfeszítéseket. Az ország bármiféle további modernizációja ugyanis elképzelhetetlen lett volna ennek a „lemaradt” rétegnek a szociokulturális „fölemelkedése” nélkül. A kiegyenlítés logikájának érvényesülése nélkül az egész sem volt továbbfejleszhető. A paraszti modernizáció népi mozgalomban realizálódó igénye azonban nem pusztán egy leszakadt réteg modernizációjáról szólt, hanem egy olyan, társadalom alatti társadaloméról, amely szerintük – kimaradva a nyugati modernitás szokványos fejlődéséből – egy nem nyugati típusú út lehetőségét kínálta, s egyben a nem nyugatias, „magyar” középosztály „természetes” megújításának, „őserővel” való föltöltésének reményét sugallta. Ez utóbbi vélelemnek, bár változó mértékben, igen sokszor volt egy etnicista fölhangja, a modernizációnak ez az útja ugyanis implicite a nyugatias zsidó középosztály nélkül, olykor ellenében konstituálódott meg. E vonás pedig, túl azon, hogy feszültséget vitt a zsidó – nem zsidó viszonyba, elvileg is kérdésessé tette a mozgalmat. A nagy kérdés visszamenőleg is nyilvánvalóan az, hogy lehetséges-e egy ilyen, a modernitás fő mozgásvonalát megkerülő, nem nyugatias modernizáció? Avagy a modernitás, lényegét illetően, csakis egyféle – „nyugatias” – lehet? A kérdés megválaszolása persze – a mozgalom szerencséjére – jórészt elnapolódott; a legsürgősebb feladat, a szűkebb értelemben vett szociokulturális fölzárkóztatás ugyanis önmagában is igen hosszadalmas (s a korszak ideje alatt célját el nem érő) volt. Így személyes hit függvénye maradt, hogy ki hogyan válaszolta meg (ha egyáltalán föltette magának) ezt a kérdést.

A másik, a népi mozgalomban összekapcsolódó mozzanat szociológiailag jellemezhető. A mozgalom „eszmevivői” s aktivistái ugyanis döntően két nagy társadalmi rétegből regrutálódtak. Az egyik ilyen aktivistákat adó réteg, értelemszerűen, az új orientációt kereső keresztény középosztály soraiból került ki, s zömmel olyanokból állt, akik maguk is csupán első vagy második generációs középosztálybeliek voltak, azaz élt bennük eredetük tudata. E vonulat reprezentánsai közül elég talán Németh László, Illyés Gyula vagy Erdei Ferenc nevét megemlíteni. A másik réteg, amely – némileg meglepő módon – a mozgalom regrutációjához hozzájárult, magának a parasztságnak bizonyos, kulturálisan már aktív vagy aktivizálható tagjai voltak. E vonatkozásban Veres Péter, Szabó Pál, Sinka István, Sértő Kálmán s társaik említhetők. Olyan parasztok, akik a parasztság valamelyik szegmensének változatlanul részesei maradtak, formális iskolázottságuk hiányait legyőző tehetségük viszont – a parasztság felé forduló középosztályi érdeklődés lehetőségeit kihasználva – már elegendő volt ahhoz, hogy „íróvá” váljanak. E tény, függetlenül az érintettek átlagos színvonalától, önmagában is a magyarországi modernizáció előrehaladásának tünete és bizonyítéka. A szóban forgó parasztírók ugyanis igen sajátos helyzetben fejtették ki írói munkásságukat: kommunikáció-technológiai szempontból az oralitás és az írásbeliség határán mozogtak. Az írást, technikai értelemben, már elsajátították, a közoktatás fejlődése már eljutott odáig, hogy jelentős paraszti rétegek is írástudással bírtak, kulturálisan azonban jórészt még „csak” az írásbeliség alatti orális kultúrát hordozták. Ez sem volt teljesen új fejlemény, persze; a balmazújvárosi olvasóköriben a fiatal Veres Péternek pl. már a század elején is jó néhány olyan sorstársa akadt, akik újságlevelezőként agrárszocialista lapokban publikáltak kis, informatív cikkeket. S a 19. század kilencvenes éveiben már a vásárhelyi Csizmadia Sándorból is költő, sőt politikus lett. Az új elem jórészt e típus létszámának jelentékeny megnövekedésében, s a produkció minőségében lelhető föl. Veres Péter s társai ugyanis olyan merőben új és teljességgel speciális tapasztalatok tematizációját, írói vagy legalábbis publicisztikai megjelenítését hozták, amelyre addig ilyen mértékben s ilyen szinten nem volt példa. Így írói világuk, sőt pusztá létük is legitimálta a népi mozgalmat.

Nem kétséges (bár gyakran kétségbe vonják), hogy a népiek mozgalma nagyon valószínű és – bizonyos területeken – megkerülhetetlen szerepet töltött be az ország modernizációjában. Nélkülük, szerepük mibenlétének fölismérése nélkül az egész 1945 utáni történeti szakasz megérthetetlen volna. Szempontunkból azonban most nem ez, hanem az látszik fontosnak, hogy a mozgalom, bár politikai eredményei meglehetősen szerénynek tekinthetők, megváltoztatta a magyar modernitás egész szerkezetét. Nemcsak az irodalmi-kulturális produkció ízléstörténetileg is értelmezhető jellege alakult át, lett „*rusztikusabb*” (ha tetszik: szürkébb és differenciálatlanabb), s nem is csak egy „új” életvilág mentális reprezentációja lett a magyar kultúra legitim, sőt már-már divatos összetevője. A modernizáció folyamatát szabályozó paradigma cserélődött ki. A mintakövetés nyugathoz főlzárkóztató gyakorlata radikálisan háttérbe szorult. Ez nem is lehet kétséges, önmagában is komoly veszteségnek tekinthető: a magyar magaskultúra előtérbe kerülő új alakzatai egyre inkább eltértek az egyidejű nyugati fejleményektől. Nem arról van természetesen szó, hogy Illyés Gyula például ne lett volna „*européer*” irodalmár, hogy Németh László virtuóz esszéikben megmutatózó tájékozottsága ne vette volna föl a versenyt bármely magyar kortársával, vagy hogy Erdei Ferenc ne lett volna a magyar szociológia igazi nagykorúsítója. A hangsúlyok kerültek máshová, az elérendő célok lettek mások. S ez átrendezte a kimondott-kimondatlan irodalmi és kulturális kánont is – leértékelve sok mindent abból, amit a magyarországi modernizáció addig produkált. Ezzel pedig, akarva-akaratlanul, kettéhasította a modernizációban érdekelt kulturális mezőt, új s meglehetősen mély „*árkokat*”, törésvonalat alakítva ki. Az 1914 előtti, nyugatias modernizáció kulturális aktorai és intézményei ugyanis, az ismétlődő emigrációs hullámok ellenére, nem számoltak föl – immár nem lehetett kiiktatni őket. De erejük, presztízszük és hatókörük számottevően csökkent. A modernizáció fő erejéből egy visszaszoruló, „*utóvédharcát*” vívó, csupán „*urbánus*” modernizációs blokk lett, amely immár nem tarthatott igényt az egész modernizáció képviselőire és irányítására. A „*hivatalos*”, intézményesített konzervativizmus és az előretörő népi mozgalom mellett „*csupán*” a harmadik erő pozíciójába szorultak az „*urbanitás*” eszménye körül szerveződők. S erőik is igen nagy mértékben elpazarlódtak az „*értékvédő*” önvédelmi csatározásokra, a konzervativizmus és a népi tábor (nem túlzottan eredményes) „*korrekciójára*”.

Ha irodalmi folyóiratcímeikkel akarjuk szimbolizálni az 1919 utáni negyedszázad alapvető jelentőségű folyamatait, akkor egy viszonylag jól áttekinthető, de magyarázatra szoruló kép bontakozik ki előttünk. A legtekintélyesebb folyóirat, immár egyértelműen, a *Nyugat* volt. Ekkor már nem egy ellenkultúra lapja ez, hanem a valóban legtekintélyesebb, bár minden oldalról támadott irodalmi orgánus. A halott Ady maga is a kánon része lett, „*nagyságát*” – az ókonzervatívok kivételével – minden oldalon elismerték, költészete az autoritás pozíciójába emelkedett. (Kosztolányi Ady-revíziója már zajos ellenállásba ütközött, s magára a tekintélyrombolóra ütött vissza.) A *Nyugat* új, aktuális vezér-költője, Babits azonban irodalmilag tartósan alatta maradt 1919 előtti önmagának, s magának a lapnak a színvonala, teljesítőképesége is gyöngébb lett a korábnál. Az elfogadottsággal egyféle „*elszürkülésként*” is megnevezhető konszolidáltság járt együtt. A hivatalos konzervatív intézményrendszer, bár próbálkozott egy ellen-*Nyugat* létrehozásával, csak részleges sikereket ért el: a *Napkelet* sem irodalmi színvonalában, sem tekintélyében nem vehette föl a versenyt a *Nyugattal*, jóllehet értekező szövegeinek egy része tagadhatatlanul érdekes és nívós volt. (Ugyanezt az összefüggést mutatja az is, hogy a konzervativizmus egyéb reprezentatív lapjai is mind csak az irodalmon kívül érték el igazi eredményeiket: *Athaeneum*, *Minerva*, *Magyar Szemle* stb.) A népi irodalom reprezentatív folyóiratai, a *Válasz* és a *Kelet Népe*, bár az új írógenerációk legtöbbször egy ideig sikerült megnyerniük, mindvégig megmaradtak egy irodalmi tábor szócsövének – nem sikerült az irodalmi mozgások

egyedüli meghatározóivá válniuk. „Írói” rangot még nekik is a *Nyugat* adott, s nemcsak Illyés vagy Németh László, de alkalmilag még Veres Péter is publikált a *Nyugatban*. Azaz a „városi” kultúra látszólag jó pozíciókkal bírt. Olyannyira, hogy tény: a városi populáris kultúra e negyedszázadban már áthatotta a kor egész klímáját: az operett- és filmslágererek, vagy a filmek szereplői által fölkinált szerep- és viselkedésminták például széles körben hatottak. A negyvenes években Karády Katalin hajviseletét már a városokba bekerülő vidéki parasztlányok is utánozták. Megkockáztatható: a slágereket, filmeket, bohózatokat vagy éppen „filléres” olvasmányokat termő flaszterkultúra közegében jelentős egységesülés bontakozott ki. (Érdemi történeti elemzéssel, sajnos, e téren máig adós a kutatás.) Ez a populáris regiszter azonban nem azonosítható az igazi „urbánus” megnyilatkozásokkal. Nemcsak azért, mert ez a nagyvárosias populáris kultúra szülte a keresztény középosztály életérzését tükröző olyan slágeret is, mint a „*Szép vagy, gyönyörű vagy Magyarország*”, s ennek a kultúrának volt az első számú férfiudolja Jávor Pál, aki külsejével, egész habitusával a magyar dzsentrieszmény filmes mintáját adta. De azért is, mert az igazi „urbánusok” a városi kultúrának csak egy kicsi, harcos, antirasszista és szabadsághívó vonulatát alkották. Ez pedig, egy hosszabb, kényyszerű átalakulás eredőjeként, maga is csak viszonylag későn önállósodott a defenzívába szorult „hagyományos” progresszióból. Így érthető, hogy az urbánusok viszonylag későn, csak 1936-ban meginduló legkövetkezetesebb lapja, a *Szép Szó* – József Attila nagy súlyú jelenléte ellenére – szintén csak egy volt a lehetséges áramlatok közt. Meghatározó szerepet ez a lap sem tudott betölteni. Sőt, a viszonyok igazi tükröképét már nem is ezek a lapok adják maradéktalanul vissza: e korszak jellemzője már az, hogy a kulturális élet tendenciái nagyon sokfelé szóródtak szét, s igen nagy azoknak a folyóiratoknak a száma, amelyekben alkalmilag történetileg releváns álláspontok artikulálódhattak. Az igazi jellegzetesség így az izgalmas produkciók nagymértékű szóródása, „idegen” környezetben való fölbukkanása.

Ez maga is a válság, de legalábbis a dezintegráció jele. „*Mindenki*” által elfogadható kulturális tekintély immár egy sem akadt, a kínálatban már utólag is csak „*sebhelyes*” tekintélyeket fedezhetünk föl.

4

A korszaknak a modernitáshoz való viszonyát alapvetően az határozta meg, hogy a modernitás dinamikáját és mélyszerkezetét létrehozó félperifériális kapitalizmus viszonylag széles körben problematikus lett. S e vonatkozásban elsősorban nem is a vulgármarxista értelmiségi enklávékra vagy a szervezett munkásság marxista ortodoxiájára kell gondolnunk. Ezek összességükben is törpe monitást képviseltek. Történetileg fontosabb, hogy a társadalom „közéletileg” aktív rétegeiben igen sokféle formában s a tudatosság nagyon különböző fokán érzékelhető volt a tőke társadalmi viselkedésének megkérdőjelezése, sőt – nemritkán – elvetése. Ez alapvetően a (keresztény) középosztály kollektív deklasszálódásának, az ország fokozódó félperifériális alárendelődésének érzelmi következménye volt. Az így, ennek bázisán létrejövő gondolati konstrukciókat leírni igen nehéz, hiszen nagy tarkaságot, s egyben kaleidoszkópszerű folyamatos újrendeződést mutatnak. De tény, hogy a premodern eredetű „*bűnös város*” ideológemától (amely 1919 körül néhány évig vezető verzió volt) a „*zsidó tőke*” elutasításán át a (nem kapitalista jellegűként vizionált) utópikus parasztállam eszményének virulásáig, jól érzékelhetően, sokféle amorf antikapitalizmus kereste önmaga megnyilvánításának lehetőségét. Voltaképpen az egyik leghatékonyabb konstrukció, a „*harmadik út*” tételezése is a kapitalizmustól való distanciálódás ideológiája.) Mindez jelentékeny mértékben hozzájárult a rendszer lényegi instabilitásához, s csak

az erdélyi „szegény” arisztokratából realpolitikus konszolidálóvá átvedlő Bethlen István volt az, aki fölismerete – s fölismerését miniszterelnökként érvényesíteni is tudta –, hogy az új kurzusnak szüksége van a nagytőkével, jelesül a „zsidó” nagytőkével való kiegyezésre. Ez azért említendő meg, mint döntő motívum, mert ezzel Bethlen politikája saját bázisának érzületével is szembekerült. S egy sajátos, „befagyasztott”, de erősen etnicizált antikapitalizmus megrogzülését eredményezte. Létrejött egy hatalmilag generált patthelyzet. A nem marxista típusú, ám premodern és nagyon is modern elemeket egyaránt mozgósító, etnicizált antikapitalizmus egyik legpregnansabb megfogalmazását (igaz, csak egy aláíratlan cikkében) Kosztolányi Dezső adta. Az *Új Nemzedék* 1920. október 23-i vezércikkében ugyanis két nagyon lényeges „beismerést” tett. Az egyik: „Mindig azt reméltük, hogy ezzel a belső veszedelemmel és függéssel [ti. »az idegen szellemű magyar kapitalizmussal«] szemben, az idegen német, francia vagy angol tőke jöhet majd segítségünkre, s erősíthet meg és szabadíthat fel bennünket gazdasági jobbágyságunkból.” Ám ez, ismerte el, nem következett be. S második beismerése ebből fakadt: „S most vagy azt látjuk, hogy ez az idegen tőke ugyanazonokon a kezeken át folyik hozzánk, melyeknek fojtó markolásán enyhíteni szerettünk volna s ezeknek erejét növelni, vagy azt, hogy eltiporja és kiforgatja birtokállományából azt a többé-kevésbé asszimilált magyar kapitalizmust is, mely mégiscsak itt nőtt fel nálunk s idegensége mellett is ezer szállal kötődött bele a nemzeti érdekek nagy erkölcsi, gazdasági és politikai közösségébe. A magyarosodó zsidó kapitalizmusnak helyébe vagy háta mögé ül a német-zsidó, vagy francia-zsidó kapitalizmus, a magyar-zsidó Faludiak helyébe pedig betelepszik Blumenthal úr, aki ráadásul – amerikai is.” Kosztolányi persze újságíróként is kvalitásos író volt, megfogalmazásai tiszta, ideáltipikus leírását adják egy beállítódásnak – az átlagérzetet ennél amorfabb, szétfolyóbb volt. De Kosztolányi mégis egy valódi érzületet „hangosított ki”.

Mindezek a fejlemények két, a korszak egészére érvényes következménnyel jártak. A szociális feszültségek verbális kifejezése, tematizálása mindvégig megmaradt ebben a rejtjelezett, etnicizáló formájában, s szükségképpen torkollott az 1944-es nyilas hatalomátvételbe. (Ez a megállapítás természetesen nem jelenti azt, hogy „mindenki” a nyilasverziót akarta volna, sőt bizonyos: a többség nem azt akarta. Ám ez az etnicizált antikapitalizmus, saját logikája következtében, balfelé zárt volt, s túl erősek voltak a hatalmi és mentális fékek. Az indulatok csak jobbra kereshették kielésük lehetőségeit.) A másik következmény rejtettebben érvényesült, de a magyar modernitás egész története szempontjából talán még az előbbinél is fontosabb: a modernizáció kreatív potenciálja beszűkült, a nyugatias variációhoz mérten „deformálódott” és rejtjeleződött, egyben nagyfokú szóródást is mutatott. Ennek a helyzetnek a pregnáns kifejeződése, hogy e korszaknak már nem volt olyan központi helyzetű költője, mint amilyen az 1919 előttinek Ady volt: József Attila a maga életművét már szinte mindvégig marginális pozícióban alkotta meg, központi jelentősége csak halála után tudatosodott a kortársakban.

A modernizáció kreatív potenciálja azonban a kedvezőtlen és deformáló körülmények dacára sem oltódott ki vagy semmisült meg. Ám ha az igazán jelentős, az alapvető mozgásokat hosszú távú érvénnyel kimondó gondolkodástörténeti teljesítményeket igyekszünk fölismerni és bemérni, nagyon könnyen elveszünk a heterogén fejlemények káoszában. S a tájékozódásban az egykori, de a mai irodalmi kánon ismerete sem sokat segít. Az életművek kanonikus státusa, illetve az egyes, igazán jelentős művek (azok, amelyek valóban reprezentatív érvényűek) nem teljesen fedik egymást, legföljebb érintkeznek. Az utóbbi – a reprezentatív mű – jóval szűkebb körű halmaz, mint az előbbi. S maga a reprezentativitás mibenléte sem a legkönnyebben átlátható összefüggés. (Arról már nem is beszélve, hogy a kései modern értelmezői pozíció erős szóródása miatt a mai értelmezői perspektíva is fölöttébb tagolt, és súlyos értelmezésbeli inkongruenciákat eredményez. Sok esetben ami az egyik beállítódás számára „szent”, az a másik számára akár értéktelen számárság is lehet.)

Magam azok közé tartozom, akik úgy vélik, József Attila központi jelentőségű teljesítménye vitathatatlan. A hatástörténeti bizonyosság, az, hogy költői teljesítményének olvasói elismerése nagy történeti váltásokon keresztül több különböző előjelű delegitimáló erőfeszítés ellenére is töretlen – persze önmagában „vak” bizonyíték. Éppen arról nem ad fölvilágosítást, ami a lényeg lenne, hogy ti. miben áll a teljesítmény reprezentativitása. (S ebben még a terjedelmes szakirodalom is inkább akadályoz, mint segít: az interpretáció bősége elfedi az igazán lényeges mozzanatokot. Az életmű kicsit szét van beszélve.) Magam József Attila reprezentativitását több, egymást kiegészítő és erősítő mozzanat egyidejű meglétében látom. Az egyik ilyen mozzanat: maga a pálya íve is reprezentatív, s éppen azzal, ami látszólag problematikuságot visz bele. József Attila pályája ugyanis váltások, és a váltások nyomán kibontakozó fölhalmozó periódusok sajátos egysége. Az amorf, jórészt még érületi anarchizmusból indulva, egy marxizáló „*narodnyik*” perióduson, az úgynevezett „*barthás*” időszakon át a marxista opcióig, majd exkommunistaként az „*urbánus*” vonulat vezető költőjének pozíciójáig tovább olyan alternatívákat élt meg és gondolt végig, leszámolva a leszámolandókkal, s továbbvive azt, ami továbbviendőnek bizonyult, amelyek a korszak alapvető, nagy alternatívái voltak. S ezeket, intellektuális komolyságát tanúsítva, nem megkerülte, hanem átélte s végiggondolta, s ebben a folyamatos alternatívakeresésben jórészt rendre megelőzte kortársait. Egy lépéssel előttük járt. Akkor volt például „*narodnyik*”, amikor a népi mozgalom még csak formálódott, s akkor lett a népiek kérlelhetetlen kritikusa, amikor azokkal épp futott a szeker – de a népi opció bizonyos releváns kötődéseit a mozgalom kritikusaként sem adta föl. (Sőt azok magasrendű kifejezője maradt.) S akkor döntött az illegális KMP mellett, amikor a világgazdasági válság sodrában a legnagyobb esély kínálkozott egy marxista értelemben vett radikális rendszerkritikára. Majd, a mozgalom bizonyos vonásait megtapasztalva és azokkal szembekeverülve, akkor vált el tőlük, amikor ez az alternatíva részben veszélyes lehetőségek hordozójává, részben irreálissá vált. De szocialista beállítódottságát, a marxizmus értelmezői gyakorlatához való teoretikus kötődését nem adta föl –, csak újabb tapasztalatai alapján korrigálta, kiegészítette, hatékonyabbá tette. S az ilyen típusú, itt s most csak két példával jellemzett váltásai haláláig jellemzőek maradtak rá. Ez a megélt alternatívákra hasadás, ez a szociokulturális „*skizofrénia*” (amellyel egyébként ő maga elméleti szinten is számolt) jellegzetesen modern tünet, s ennek írói és költői „*lekottázása*” jelentős modern, sőt sok vonatkozásban késő modern teljesítmény.

Ez a teljesítmény, bár ma még a „*szakma*” számára sem teljesen evidens, magas szintű érzelmi és intellektuális földolgozómunka eredménye. Az erősen fragmentált, de minden töredékessége ellenére számos vonatkozásban revelatív értekezői szövegekorpuszban „*gondolódott*” végig ugyanis mindaz, ami olvasói számára a költészetében vált átláthatóvá. S ez a költészet, anélkül, hogy bárki is elhallgathatná egyenletlenségeit, számos olyan mély fölismerés immár szinte klasszikus megfogalmazásával ajándékozta meg olvasóit, amelyek az idők folyamán egész valóságlátásunkat meghatározták és ma is átjárják. (A kutatók némelyike már rég észrevette, hogy e költészet „*szlogenesedése*”, aforisztikus elemeinek beépülése a magyar nyelv „*hétköznapi*” szótárába, mára számottevő mértékű lett. Általuk fejezzük ki magunkat, jelentjük meg helyzetünket stb.) József Attila legnagyobb teljesítménye mindazonáltal mégis csak az, hogy költőként – testével is műve mögé állva, s azt szinte fizikailag is hitelesítve – a modernitás alapvető jelentőségű tapasztalatainak sorát formulázta meg.

Némi túlzással azt mondhatnánk, szinte csak izlés kérdése, hogy e tapasztalattmegformulázások közül ki melyikre reagál leginkább. Itt s most illusztrációként elegendő talán három lényeges tapasztalat jellegzetesen modern megfogalmazását kiemelni. Az egyik az *Eszmélet* című, minden értelmezői irány által egyhangúlag elismert nagy vers (vagy versciklus) központi mozzanata: „*a törvény szövedéke mindig fölleslik valahol*”.

A modernitás alapélményét ennél képszerűbben, s ugyanakkor pontosabban aligha lehetne megfogalmazni. A másik a modernitás pozitív kifejtésében érdekelt, modernista progresszió központi jelentőségű antinómiája: *„minek is kell fegyvert veretni / belőled, arany öntudat!”* (Aligha véletlen, hogy ezt a különben jellegzetesen harcvállaló költőutód, Petri György is már a saját dilemmája reprezentatív megfogalmazásaként idézte.) S a harmadik a modernitás talán legkeserűbb fölismeréseként mondja ki: *„Maradj fölöslegesnek, s ezt az emberiséget, hisz ember vagy, ne vedd meg.”*

Ez utóbbi már nem egyszerűen a mély csalódottság és rezignáltság költői megjelenítése, hanem az egyeduralkodóvá lett modernitás okozta csalódás leereagálásának sajátos, a humanizmus pozícióit *„mégis, mindennek ellenére”* is főntartó módja.

A másik, igazán reprezentatív életmű Kosztolányié – az 1919 utáni, *„érett”* Kosztolányié. Ez az életmű számos ponton érintkezik a József Attiláéval, sőt bizonyos pontokon meg is előlegezi azt – nem véletlen, hogy többen is előszeretettel láttatják őket egymás mellett. Ez az összekapcsolás, amelynek egyébként életrajzi háttere és mögöttese is megfogható, némileg mégis megtevesztő. Kosztolányi, már csak korábbi indulásánál és szociokulturális háttérzágának merőben másféle determinációjánál fogva is, a modernitás megélésének egy másik módját képviselte. Ő, aki a privilégiumaiban *„természetes”* otthonossággal mozgó keresztény középosztály neveltje volt, egy más finalitású eszmény jegyében gondolta el emberi lehetőségeit. Az előjogokat és az alávetettség helyzetét, bár az ezekből fakadó ellentmondásokat érzékelte, ő maga *„örök”* emberi adottságként kezelte. S így értelemszerűen nem voltak emancipatorikus, *„világmegváltó”* elképzelései sem: a politikai demokráciát és a szocializmust (mint egyik 1922-ben, Tolnai Vilmosnak írott levelében meg is vallotta) egyenesen megvetette, lényegileg problematikus fejleménynek látta. A keresztény középosztály kollektív deklasszálódását, *„lerongyolódását”* megtapasztalva pedig érdekükben egy ideig még publicistaként is lándzsát tört. Nem válogatva az eszközökben és az érvekben. Ahogy később meg is vallotta: *„Én antiszemita is voltam, s nem kizárható, hogy nem leszek megint az.”* Ezek a vonások természetesen önmagukban is *„modernnek”*; ezek már – ne legyen senkinek kétsége – a problémakezelés *„modern”* módjai. S jellegzetesen modern opció az esztéta-magatartásnak a társadalmi zűrzavarok fölé helyezése, a nyers és brutális napi küzdelmekből való – elegánsnak vélt – kivonulás is. Kosztolányi teljesítménye azonban nem szűkíthető le ezekre a mozzanatokra – ezek csak a szociológiailag leírható lény jellemzői. Íróként önmaga fölé nőtt. Mint a művészi kifejezés lehetőségeinek megszállott keresője, aki az irodalom, a mű érdekében saját politikai opcióit is hajlandó volt felülrni, vagy legalábbis *„némaságra”* kárhoztatni, elrejtteni – tapasztalatainak szöveggé formálásában érzéki-realisztikus pontosságot ambicionált. Így, bár beállítódása némely eleme meglehetősen közel került az olasz fasizmuséhoz (gondoljunk csak a *„latin világosságáról”* vallott fölfogására), és rejtett preferenciái sokban rokonítják azzal, írásaiból egészében mégis olyan tapasztalatok jelennek meg, amelyek relevánsak. Hangsúlyai *„sötétek”,* s ezeket igazában a játékos, pózos elemek, sőt a tisztaságvágy sem hatálytalanítják. De teljesítménye így igazán saját karakterű. S ahogy a német kultúrában egy Heidegger vagy egy Benn is képes volt arra, hogy negatív antropológiai előfeltételezésekből kiindulva is releváns kulturális konstrukciókat hozzon létre, az ő modern tapasztalatai is relevánsak.

Tapasztalatainak újszerűsége nem a sokszor fölelmegetett relativizáló elvekben vagy *„nihilizmusában”* keresendő. Az újszerűség abban érhető tetten, hogy ez a negatív – *„pogány”* – antropológiából kiinduló, a viszonylagosítást egy nagy kulturális tradíció folytatásaként, s ugyanakkor a saját legszemélyesebb tapasztalataként megjelenítő, politikailag antidemokrata író számot vetett a kényszerű közösségi alkalmazkodás írói következményeivel. Írói életművét úgy formálta ki, a rejtőzködő, indirekt önkifejezés lehetőségeit úgy

próbálta meg a végsőig elvinni, hogy miközben figyelembe vette a befogadásból fakadó, őt korlátozó erőterét – önmagát, élményei és valóságglátása legfontosabb tapasztalatait valamiképpen mégis kifejezte. Ez az alkotói helyzet azután, kivált prózájában, olyan stilisztikai és poétikai konfigurációkat eredményezett, amelyeket a kései modernitás megtapasztalása messzemenően fölértékelt, sőt szinte abszolutizált. S mivel Kosztolányi – saját explicit elveit részben hatálytalanítva – egy sok minden iránt nyitott, gazdag és kimunkált személyiség volt, aki voltaképpen önmagával is, elveivel is harcban állott, ezek az irodalmi konfigurációk „tartalmilag” sokrétű, telített életvilágot jelenítettek meg. Aligha véletlen, hogy Kosztolányi talán legelismertebb, leginkább méltányolt műve, az *Esti Kornél* éppen ennek a kettősségnek a következetes, öntükröző végigvitele, megteremtve a jelentős mű auráját is. (S „mellesleg” a szubjektum önérzékelésének új lehetőségeit is demonstrálja.)

Ma már az is látszik, bizonyos írói gyakorlatában is érvényesített elvei mindezen túl a mai korhangulat anticipációjaként is értelmezhető. A viszonylagosítás, a személyiség maszkyszerű fölfogása, a látszatokkal („sekélység-mélység”) való játéka, az én identifikációját ellehetlenítő kettősségek megjelenése s így tovább, olyan, Kosztolányira jellemző tapasztalatértelmezések, amelyeket az úgynevezett posztmodern is a magáénak fogad el.

A harmadik, kétségkívül reprezentatív alkotója e periódusnak: Szabó Lőrinc. Sokat dolgozó, életformája szerint is „hivatásos” író volt, teljesítménye már az üzemszerűség jegyeit is mutatja, de tehetsége, mesterségbeli tudása a kor legmagasabb szintjén mozgott. Legjobb műveiben a modernitás „sötét oldalának” virtuóz kifejezője volt. Már korai költészetének lázadó hangja is szimptomatikus, legjobb, legfontosabb könyve, a *Te meg a világ* (1932) pedig az izolált, önmagára utalt, „egoizmusra” kényszerülő énnel a világhoz való új viszonyát tematizálja. Életművét nem annyira alkalmi politikai „alkalmazkodásai” (kokettéria Gömbössel, Hitlerhez való, legalábbis kétértelmű viszonya) határozták meg, mint a magára utalt, izolált én modern tapasztalatai, egészen az önzés modern formáinak megszólaltatásáig (pl. *Semmiért egészen*). A „tragic joy” szólama, ha igaz az irodalomtörténeteszi fölismerés, nála szólal meg irodalmunkban. S bár van vélemény, az Illyésé például, aki a század legnagyobb magyar költőjét benne látta, a mai irodalomtörténet-írás pedig irodalmunk egyik paradigmatisz eseteként írja le életművét – talán nem véletlen, hogy olvasói recepciója mindezt nem teljesen igazolja vissza. A modernitás „sötét oldala”, a virtuóz előadásmód ellenére, úgy látszik, még ma is veszélyes tapasztalatokat kínál föl olvasóinak. Az életmű másik, talán nagyobbik része pedig bizonyos értelemben éppen az illeszkedés, a konvenciókba való belesimulás jegyeit mutatja – növelve népszerűségét, de gyöngítve életművét.

Szabó Lőrincben, paradox mód, a népi mozgalom legjelentősebb, ám a népiség külső rekvizitumaitól szinte teljesen független, antimodern modern költőjét kell látnunk.

A negyedik költő, akinek 1919 utáni teljesítménye reprezentatív érvényű: Babits Mihály. Az ő szerepe kétségkívül az értékvédelemben lelhető föl. Ezt a szerepét magas szinten, de – legalábbis esztétikai szempontból – alighanem 1919 előtti önmaga alatt teljesítve töltötte be. Reprezentativitását az adja, hogy az értékvédő, stabilizáló író szerepét egy irodalomtörténetileg központi jelentőségű pozícióból végezhetette. Irodalmi termése – legjobb, igazán jelentékeny versei ellenére – inkább csak a már elért szint megtartásáról árulkodik. Igazán újat csak akkor produkált, amikor a közéleti viszonyok elkomorodása, a világméretű földindulás lehetőségének közeledése szinte automatikusan fölértékelt a rá jellemző, értékvédő humanizmust, s Babits mondanivalója újra a lehető legnagyobb aktualitással szólalhatott meg. Nagy műve, a *Jónás könyve* (1938) látszólag csupán egy szent szöveg aktualizáló újraelbeszélése, nehézkes, archaizáló nyelvi imitációja. Valójában jóval több annál, hiszen az általános érték- és perspektívesztés idején maga az újramondás válik az egyetlen, még érvényes, a tradíció mélyszerkezetéhez illeszkedő, ám mégis aktu-

ális megszólalásnak. Az újramondás ugyanis az a narrációs forma, amely reprodukálja a hagyomány autoritásával bíró szöveget, beöltözik abba, ugyanakkor elvégzi az új szituáció perspektívájából adódó aktualizálást. Ma már látszik, hogy az újramondás a késő modern poetikai lehetőségek egyik legfontosabbika. Babits pedig, ösztönösen is, ezzel a lehetőséggel élt, ezzel vált újra újtóvá. (Jónás sorsában, s az Úr Jónáshoz való viszonyában így a modernitáshoz való új viszony is artikulálódik: az Úr, aki a szerző egyik alteregója, értékei miatt nem semmisíti meg a bűnös várost, jóllehet korábban éppen ő küldte Jónást a város ellen.) A *Jónás könyve* más jellegű, de vele mégis emblematikusan összekapcsolódó párdarabja a *Jónás imája*. Ez, általánosítva a korábbi mű mélyebben fekvő indítékait, művészileg magasrendű formában már az iránytalanság egyre súlyosbodó élményét artikulálja. („*Óh bár adna a gazda patakoknak medret*”).

Babits e két Jónás-szöveggel, az archaikus és a modern tapasztalat egybejátsztatásával, alapvető jelentőségű „modern” tapasztalat kimondója lett. S teljesítményével, legalább retorikailag, „textuálisan” a szekularizált világ reszakralizációjához járult hozzá, új módon kapcsolva olvasóját a nagy tradícióhoz.

5

A korszak fináléja, ismeretes, meglehetősen gyászosra sikeredett. Az ország német megszállása (1944. március), majd a nyilas hatalomátvétel (1944. október) kétségkívül a magyar történelem egyik mélypontját jelentette. Az erőszakos emberhalál tömegessé lett, az emberség kiveszett vagy kicsiny szigetekre szorult vissza. Ezekkel a fejleményekkel kapcsolatban persze van vélemény, amely azt hangsúlyozza, hogy mindez a külső erőszak eredménye, illetve csak a „társadalom aljának” ügködése volt – nem jellemző az egész magyar társadalomra. S nem is kétséges, hogy az önazonosság elve alapján állva bizonyosnak vehetjük: aki nyilas, az nyilas, aki nem nyilas, az nem nyilas – ergó, nem volt „mindenki” nyilas. Ez azonban aligha több önfölmentő rabulisztikánál. A tények azt mutatják: a nyilas mozgalom a magyar modernitás természetes, bár illegitim gyermeke volt. Érzületi bázisát az a széles körben érvényesülő frusztráció adta, amely a föl nem oldott, összetorlódott szociokulturális feszültségek eredményeként alakult ki, az izolált egyének sokaságát tartva szorításában, irányát pedig ezeknek a problémáknak az önmegtévesztő, etnicista rejtjelezése alakította ki. Azzal, hogy a nyilasmozgalom „csak” ennek a nagy, kollektív, önmegtévesztő kulturális kódolásnak az egyik lehetséges konzekvenciáját vonta le, amikor zavaros eszméit, végsőkéig „egyszerűsítve” azokat, brutalitással kapcsolta össze, kétségtelemné válik: a nyilasmozgalomban a magyar modernitásnak csak a lényegéhez tartozó „sötét oldala” mutatkozott meg. Mint konkrét törekvések konkrét láncolata persze ez a mozgalom is egyedi fejleménynek fogható föl, ám semmi sem volt benne, ami részleteiben, „szóródva”, ne lett volna meg a korszak különböző törekvéseiben, a társadalom számára „legitim” érvelésekben. Így a nyilasokat korlátozó korábbi kormányzati intézkedések nemcsak azért bizonyultak végül elégtelennek, mert eleve fél szívvel meghozott, tessék-lássék intézkedések voltak, hanem – s mindenekelőtt – azért, mert a kormányzati intézkedéseket egy szélesebb perspektívában maga a kormányzati instrukciók szerint alakuló ideológiai mező logikája hatálytalanította. Az a kormányzat, amely – például – zsidótörvényeket alkot, aligha léphet föl hatékonyan a rasszizmus ideológiája ellen. Maga a konkrét törvény ugyan esetleg lehet engedékenyebb, mint németországi – náci – mintája, nyithat kiskapukat az üldözöttek számára, ám a végső soron mindent meghatározó negatív szociokulturális légkört inkább erősíti, mint gyöngíti. Más kérdés, s nem is lényegtelen kérdés, hogy minderre nem egy önmagában is egész, zárt világban, hanem

egy nagy nemzetközi trendek ütközőpontjába került, e nagy trendeknek kiszolgáltatott kis országban került sor. Az „érett”, két világháborút is produkálni tudó tőke-logika csakis konfliktusos formában élhette ki saját, autohton dinamikáját, s az az ország, amelyik ebben az összeütközésben a periferizálódás útjára kényszerült, nem lehetett ura saját döntéseinek. Kényszerpályán mozgott. Ennyiben, s csak ennyiben, jogos a nemzetközi erőviszonyok alakulására való mutogatás. De az egyes emberek konkrét választásait és döntéseit, amelyekből egy korszak ösztársadalmi gyakorlata kibontakozik, mindez nem mentheti. Az egyéni felelősség, sajnos, mindig, minden körülmények közt megmarad: a körülmények csak érthetővé teszik, de nem igazolják a „könnyebbik” út választását. „Mert bűnösök közt cinkos, aki néma.”

E sajátos, egyszerre tragikus és mélyen problematikus helyzet történetileg központi jelentőségű megnyilatkozásokká teszi a munkaszolgálatos Radnóti Miklós utolsó verseit – az utolsó versekben (is) manifesztálódó helyzetrögzítő, s ugyanakkor az erkölcsi integritás újjászerveződését fölmutató magatartását. Radnóti, az asszimiláns zsidó költő, aki önmagát – teljes joggal – magyarként határozta meg, egy rendkívül súlyos, személyes halálával záródó szituációban is képes volt arra, hogy költőként *elbeszélje*, rögzítse azt, ami történt, s – elkerülve minden efemer reakciót, emberileg hitelesen – *állást foglaljon* a század nagy botrányában. Kései költészete így a humanizmus paradigmaticus szólamává lehetett egy mélyen s lényegileg embertelen korban.

A tapasztalat pedig, amely e verseiben megjelenik, a modernitás legsúlyosabb tapasztalatainak egyike.

6

A háborús vereség automatikusan az ország geopolitikai újrapozicionálását hozta. A „régí”, a háborút elvesztő rezsim visszavonhatatlanul delegitimálódott, az új, potenciális rezsimet pedig már a külpolitikai erőter összefüggései vetették fölszínre és szervezték meg. Az országba bevonuló Vörös Hadsereg egy világpolitikai koalíció résztvevője volt, bizonyos mértékben tehát kötötték e koalíció erőviszonyai és játékszabályai, ám azonnal nyilvánvaló volt mindenki számára, hogy e térség meghatározó geopolitikai centruma, a viszonyok alakítója elsősorban mégis a Szovjetunió lesz. Magyarország a szovjet érdekszféra részeként lesz kénytelen újrakonstituálni magát. Ez kettős következménnyel járt. Az ország immár egy nagy s merőben új jellegű geopolitikai törésvonalban helyezkedett el, s a hamarosan kibontakozó hidegháborús konfliktus egyik ütközőterepét alkotva, esélye sem volt a szuverén politika gyakorlására. S bár mint a háborús koalíción belüli új ellentétek ütközőterepé, geopolitikai jelentősége fölértékelődött, ez – paradox módon – csak fokozta a szovjet érdekszférához való újkeletű kötöttségét. A szovjet birodalmi politika az 1944/45-ben elfoglalt magyar területeket nem engedhette ki a kezéből. Ezzel pedig minden, az országon belül kibontakozó (bel)politikai és társadalmi mozgás lehetséges finalitását eleve behatárolta, sőt – lényegi pontokon – determinálta.

A Szovjetunió magyarországi jelenléte kezdettől ellentmondásos kettősséget mutatott. A nyilas (s náci) állam megsemmisítésével párhuzamosan szinte automatikusan ellehetetlenítette, sőt „széttörte” a Horthy-rendszer félig modernizálódott, sok vonatkozásban archaikus viszonyait is. Ezzel pedig – tetszik vagy sem – fölszabadított addig lefojtva tartott társadalmi erőket, s ha ideiglenesen is, megnyitotta egy korlátozottan demokratikus játéktér lehetőségét. Az úgynevezett koalíciós évek (1945–1948) erősen függő helyzetű, de mégis részleges fölszabadulásként megélhető demokratikus közléte – súlyos kollízióktól terhelten ugyan, de – valóságos emancipációs folyamatokat indított be. Ez a

társadalmi hierarchia alsó rétegeinek (ipari munkásság, szegényparasztság, sőt még az alsó középosztály is) politikai és társadalmi mobilizációjával járt, s radikálisan megváltoztatta az egész társadalom presztízsszerkezetét. Az arisztokrácia, a nagytőke s a korábban a hatalmi funkciókat ellátó hivatalnok értelmiség pozíciói ugyanis megrendültek, sőt pusztán létük is delegitimálódott. A társadalom új típusú, a korábbiaknál egalitáriusabb, jelentős emancipációs potenciállal is bíró önszerveződése így valóságos lehetőségként merült föl. Ennek a korlátozottan demokratikus közéletnek azonban kezdettől rendkívül súlyos teherterele volt, hogy az új erőviszonyok nem a fölszabaduló társadalmi erők saját dinamikájából fakadtak: a politikai élet sajátos *prestabilita harmoniáját* egy külső erő, egy, a magyar szociokulturális viszonyoktól radikálisan különböző, félig-meddig „ázsiai” birodalom adta meg. A magyar baloldal legdinamikusabb, az új helyzetre leginkább fölkészült csoportja, az illegitimitásból kilépő kommunista párt így, saját tradícióinak csapdájába kerülve, mint a „nemzetközi munkásmozgalom” részese, egyszerre lett a változások motorja, s a Szovjetunió „meghosszabbított keze”, kiszolgálója. A kommunista párt politikáját nem is a különben meglehetősen heterogén értékrendű hazai munkásmozgalom helyzetértékelése alakította ki, hanem az egyszemélyű vezetésű, sztálini SZKP éppen aktuális igénye. (Ez az igény az érdekszféra-alakító ambíció és az adott pillanatban érvényes szerepértelmezés taktikai szükségleteiből állt össze.) Ez a helyzet, túl azon, hogy sértett minden szuverenitási igényt, így az ország valóságos önrendelkezési jogát is, egy „kivülről”, önkényesen kialakított dinamikát vitt bele a magyarországi fejlemények alakulásába. A moszkvai „vonalat” képviselő Magyar Kommunista Párt ugyan – okulva 1919 bizonyos hibáiból, s igazodva Sztálin aktuális politikájához – kezdetben hosszú távú, önkorlátozó politikát folytatott, vezetői „népi demokráciában” gondolkodtak, de kezdettől éltek a „külső”, illegitim „előnyökkel”. S ezt az egész úgynevezett koalíciós korszakot a sztálini politika igényeinek rendelte alá. Gondolkodástörténetileg szimptomatikus, hogy a magyar fejlődés immanens követelményeinek figyelembevétele helyett egy kívülről érkező, birodalmi logika határozta meg a „demokratikusként” fölfogott közélet aktuális értékrendjét. S jelképes, hogy a kommunista párt vezetésére Moszkvából hazatérők, akik „hozták az új vonalat”, első intézkedéseik egyikeként letartóztatták a magyar kommunista mozgalom legerősebb, ám a „moszkvaiakkal” szemben álló pártjának a vezetőjét, Demény Pált, s rövid idő alatt eltüntették a többi, nem vonal-komfort frakciót is. A háttérben pedig – mint már Demény letartóztatása is láthatóvá tette – azonnal beindult egy államon belüli saját erőszakszervezet, egy pártirányítású és föltétlen párhűségű politikai rendőrség megszervezése és működtetése.

A sztálini Szovjetuniót kritikusainak némely befolyásos vonulata *totalitárius* hatalomnak tekinti. A totalitárius szakszó azonban, minden részigazsága ellenére, legfőljebb metaforának tekinthető: totalitárius hatalomgyakorlás a valóságban kivitelezhetetlen. A társadalom egyedeinek, de egészének is, bizonyos önmozgása teljesen soha sem számolható föl. Az 1944 és 48 közötti években a magyar társadalom önmozgása is számottevő maradt. A demokrácia igénye (s korlátozott lehetősége) az új korlátok közt is utat keresett magának. Ennek az utólag sem lebecsülendő önmozgásnak két összetevője különösen fontos volt. Beindult egy addig elképzelhetetlen mértékű társadalmi mobilitás, amelynek deklarált és (részben) valóságos célja is az osztálytársadalom deficités rétegeinek minél teljesebb körű emancipációjában ismerhető föl. Nemcsak a sok hátránnyal járó addigi vallásfelekezeti megkülönböztetések eltörlése került napirendre, de megnövekedett – legalábbis a nyilvános beszéd szintjén – immár az úgynevezett „dolgozó osztályok” presztízse is. És soraikból megindult a régi rezsim aktivistái által üresen hagyott pozíciók, illetve az újonnan megnyíló társadalmi szerepek betöltési folyamata is. A mobilitás reprezentánsai és éllovasai a munkás- és parasztfiatalok lettek, akik egyedileg a gyorsított ütemű értelmiségivé válás útjára léptek, kollektíve pedig olyan szerveződések alkottak, mint pl. az

egész szakasz emblémájának is tekinthető NÉKOSZ. E mobilitás, bár kétségkívül voltak árnyoldalai, s akár „janicsárképzés”-nek is fölfogható, hiszen az új rezsim saját, hozzá hű értelmiséget igyekezett gyorsított ütemben kinevelni – messzenemő következményekkel járt. Nagymértékben hozzájárult a magyar társadalom modernizációjához. (Ennek a modernizációnak a jellege és minősége természetesen külön kérdés. Negatívumai később igencsak láthatóvá váltak.) A másik fontos, a társadalom önmozgásából fakadó fejlemény, a „demokrácia” fogalmaiban önmagát elgondoló közélet jelentős mértékű megerősödése lett. Magyarország, ahol addig az autoriter magatartás volt az általánosan jellemző, s az emberek cselekedeteit a „tekintélyekhez” való igazodás, „lefelé” pedig a rangtartás vezérelte, az új helyzetben – a régi beállítódásokat erősítő új, külső deformitások ellenére is – tért nyert a közösség érdekeit szolgálni akaró, emancipátorikus elv. Ennek az önmagában is ellentmondásos és bonyolult folyamatnak a jelképe a politikai gondolkodó Bibó István föllépése lehet. Az ő ekkori esszéírása, minden úgynevezett „naivitása” ellenére, a magyar demokratikus gondolkodásnak mindmáig egyik legnagyobb teljesítménye. Olyan teljesítmény, amely újratematizálta a jelenéig vezetők történeti utat, s új alternatívát vázolt föl. De úgy, hogy túlemelkedve a társadalmat megosztó hasadásokon, a társadalmi igazságosság és méltányosság igényét egy potenciális össztársadalmi integráció lehetőségeként gondolta el.

A periódusnak ezt a bonyolult, s eleve súlyos strukturális ellentmondások közt alakuló átrendeződési folyamatát 1947–48-ra szélsőségesen deformálta a sztálini hatalomérvényesítés „ázsiai”, voluntarista logikája, valamint a volt szövetségesek közt kifejlődő úgynevezett hidegháború. A „kívülről” jövő, autoriter igények egyre nyersebben jelentkeztek a magyar közéletben, a Sztálin magyarországi helytartójává „fölemelkedő” kommunista pártvezető, Rákosi Mátyás pedig egyre gyorsuló ütemben üzemeltette nevezetes „szalámitaktikáját”. (A politikai ellenfeleknek ez a hideg racionalitással végigvitt, részletekben kivitelezett fölszámolása a moralitás szempontjait fölfüggesztő modernség jellegzetes gesztusa volt: az „elszabaduló” racionalitás megnyilvánulása.) Ám ezzel a szovjet jelenlét egyre nyíltabban keresztelte egy autochton, önmagát hosszú távra megalapozó magyar demokratikus út lehetőségeit, nyíltan fölrúgva az ország szuverenitásának mégoly formális kereteit is. A hidegháború nyílt meghirdetése, Churchill fultoni beszéde pedig átütözte és radikálisan lerövidítette „a szocializmushoz vezető népi demokrácia” időszakát. 1948-at Rákosi Mátyás már a „fordulat éve”-ként határozta meg, – a maga szempontjából jogosan, hiszen megtörtént a politikai élet teljes, nem kommunista mezőjének „kiürítése”. A két munkáspárt úgynevezett „egyesülésével” lényegében megtörtént a szociáldemokráciának, azaz a marxizmus reformista szárnyainak fölszámolása is – igaz, a „munkásegység” megteremtésének ürügye alatt, integrációnak föltüntetve azt, ami valójában leszámolás volt. Az önmagát Magyar Dolgozók Pártjává átkeresztelő kommunista párt így a politikai erők álintegrációját teremtette meg: rajta kívül már nem volt, nem lehetett politikai élet.

A „népi demokratikus” átalakulás folyamatának radikális „lerövidítése” paradox módon magukat a kommunista vezetőket is váratlanul érte. A „népi demokrácia” elvének legfőbb képviselője, a vezető ideológus szerepét betöltő Révai József maga is önkritikára kényszerült. Az a rabulisztika, amelyben a „proletárdiktatúrára” való áttérés magyarázata és igazolása lezajlott, nem is különösebben érdekes. Önellentmondásossága, külső vezéreltsége nagyon is tetten érhető. De maga a fordulat – Révai „önkritikája”, majd a másik, addig előtérben mozgó ideológusnak, Lukács Györgynek a marginalizálódása – figyelemre méltó fejlemény: láthatóvá teszi azt a törésvonalat, amely a mégoly „vonalkövető” moszkoviták és a sztálini politika között latensen mindig is létezett, de jól el volt fedve. S ez a fölismerés alighanem megmagyarázza az úgynevezett Rajk-per szerepét is. Rajk Lászlónak, a korábbi keménykezű bel-, majd külügyminiszternek a „kémként” és „árulóként” való elítélése és

kivégzése ugyanis egyszerre volt a taktikai harcokban „*elkopott*” helytartói kör megtisztítása és megrendszabályozása, valamint figyelmeztetés minden potenciális „*ellenszegülő*” számára. A különutak lehetőségeivel való demonstratív leszámolás. A Rajk-per történeti újdonsága nem is a törvényesség keretein való átlépésben, még csak nem is a vád politikai indítékú célirányos megkonstruálásában keresendő. Az „*amalgám*” vádkonstrukciókra épülő politikai perek ugyanis végigkísérik az egész modernitást – a francia forradalomtól a Dreyfus-pörön át, mondjuk, Buharinéknak a szovjetunióbeli elítéléséig. Az új elem két vonatkozásban érhető tetten: a Rajk-per a szorosabb értelemben vett birodalom határain kívül, „*helytartói*” hatáskörben zajlott le, s funkciója nem pusztán egy lehetséges politikai rivális kiiktatásában keresendő. Igazi funkciója a „*modern*”, mediatizált ideológiai kampány lehetőségeinek megteremtése, a „*fordulat*” igazolása. (S hogy ez a kampány jól működött, „*eredményes*” volt, mi sem bizonyítja jobban, mint a kortársak igen széles körének utólagos beismerése: *elhitték* a vádat, s a pör mozgósító hatású volt.)

Az új struktúra, amely a néhány éves átmenet után ezekben az aktusokban vált politikailag manifesztté, s vált egy egész társadalom tapasztalatává: a „*modern*”, *hatalmilag integrált társadalom képét mutatja*. Az uralmat a politikai mezőbe inkrporált „*homo novusok*”, a nyers erőszak és az állandósuló ideológiai kampány biztosította.

Diktatúra volt ez tehát, de „*modern*”, s mint ilyen: hatékony.

7

A mai újmarxizmus képviselői vitatkoznak azon, mi is volt valójában az úgynevezett „*ötvenes évek*” rendszere? Államszocializmus? Államkapitalizmus? A kérdés megválaszolása a látszólag könnyen kínálkozó válaszlehetőségek ellenére nem egyszerű. A rendszer, önelnevezése szerint, „*proletárdiktatúra*” volt, vagyis – más néven – „*szocializmus*”. Két mozzanatot az állam szerepének hangsúlyozása, illetve a rendszernek valamiféle diktatúraként való meghatározása többé-kevésbé magától értetődő alkatelemként ragadható meg. De amíg e két vonatkozásban szinte mindenki, még a rendszer naiv ócsárlói is egyetértenek abban, hogy „*szocializmus*”-e, vagy ellenkezőleg, „*kapitalizmus*”-e az, amiről a vita folyik, már egyáltalán nincs egyetértés. Bizonyos: maguk a rendszer szerepvállalói nem kapitalizmusként fogták föl azt, amit létrehoztak, s ha a kapitalizmus paradigmátikus esete a piacelvű liberális demokrácia, akkor a Rákosi-rendszer semmiképpen nem volt kapitalizmus. A magántulajdon állami tulajdonná konvertálása, a rendszert legitimáló erőteljes antikapitalizmus, valamint a Horthy-rendszer kapitalizmust (is) reprezentáló rétegeinek teljes ellehetetlenítése valamiféle kapitalizmuson túli, „*modern*” szisztémát állít elénk. Az, hogy a Horthy-rendszer és a Rákosi-rendszer között nagyon éles diszkontinuitás van, látszólag megint teljességgel evidencia. Az arisztokrácia, a klérus, a nagytőke, sőt a náluk szerényebb pozíciójúak, pl. a volt keresztény középosztály meghurcolt, bebörtönzött, kitelepített, de legalábbis deklasszált tagjai, pusztán életútjuk alakulásával, ezt a diszkontinuitást igazolják. Valójában a két rendszer nem csak az időben érintkezett, s az utóbbi nem csak az időben folytatta az előbbit. A vulgármарxizmus szokásos vétkébe esnének, ha immár történeti távlatból is úgy hinnék, hogy a Horthy-rendszer társadalmát – a külső erőszak nyújtotta lehetőségekkel élve – a „*kommunisták*” szabadon, önkényük szerint alakították. A politikai rendszert – bizonyos, elég tág határok közt – csakugyan gyorsan és könnyen meg lehetett változtatni: intézményeket be lehetett tiltani s meg lehetett szervezni, igény szerint. „*Jogot*” is lehetett konstruálni. A mélyebben fekvő szociokulturális viszonyokat azonban már nem lehetett tetszés szerint alakítani. Az erőszakkal létrehozott új helyzet mélyén, az emberek történetileg kialakult habitusában, a dolgokhoz

való személyes viszonyulás módjában a változás csak nagyon lassú és fölszínes lehetett. A mélyszerkezetet a külsődleges igazodás jórészt érintetlenül hagyta. Az 1956 előtti felnőtt, „aktív” lakosság egésze még 1945 előtt született, s többsége 45 előtt is szocializálódott. Az emberi habitust kialakító és fönntartó szociokulturális tapasztalatok még jórészt az előző korszakban nyerték el alapszerkezetüket – s ezeket az új geopolitikai helyzet tudomásulvétele csak átfesthette, de teljesen át nem alakíthatta. Az emberek az új helyzetben is a régi minta szerint reagáltak. (Ahogy e folyamatot, jó érzékkel, Márai Sándor már 1945 nyarán diagnosztizálni tudta: *„Az a jobboldali társadalom, mely átcsúszik valahogyan az igazoltatások rostáján, áthazudja magát az örvénylő folyam jobbpartjáról a bal partra. Rövid idő múltán előlről kezdi a sűgást-bűgást, s mert a romok között, melyek az ő gáztetteik következtében reánk szakadtak, csakugyan nyomorúságos lesz az élet, bizonygatják majd, hogy mégiscsak szebb és jobb volt minden azelőtt, amikor űk uralkodtak.”* [Napló. Magyar Nemzet, 1945. jún. 17.]) S mindezen túl, a viszonyok „kemény” koordinátáit kialakító gazdasági és társadalmi tőke sem volt tetszés szerint gyarapítható. Az erőforrásokat át lehetett csoportosítani, más kézbe lehetett adni, a fölhasználás jogi kereteit is meg lehetett változtatni – ám máról holnapra meg sokszorozni nem lehetett. Az új szisztéma csakis a régi adottságok bázisán működhetett. S jellemző, hogy mind pozitív, mind negatív értelemben az új szisztéma számos lényeges ponton a régi mintát vette át s folytatta. A közoktatás fejlesztéséről árulkodó nyolcosztályos általános iskola modellje például, ha szűk körű enklávékba zártan is, de már 1945 előtt is megvolt; azt „csak” kiterjeszteni és általánossá tenni kellett. Az új, államvédelmi erőszak-szervezet, az „ávó” pedig, amelyet az „ötvenes évek” emblemikus intézményeként szokás megjeleníteni, voltaképpen a Horthy-rendszer Államvédelmi Központjában, az ÁVK-ban lelte meg egyik mintáját. Egyes „érintettek” szerint még a verőlegényeket is átvették, hasznosítván szakértelmüket. (Az „ávó” másik mintája természetesen a szovjet gyakorlat volt, s a magyar „államvédelmi” gyakorlatot már ez az utóbbi radikalizálta végletesen, vitte tőkélyre.) Az összefüggések mérlegelése így óvatosságra int: a Horthy-rendszer és a Rákosi-rendszer evidenciának látszó diszkontinuitását célszerű inkább a kontinuitás egyik sajátos, „dramatikus” alesetének tekinteni. Az ötvenes éveket nemcsak a „moszkoviták” (s az űket mozgató „oroszok”) csinálták...

S ha mindezt figyelembe vesszük, már realisabb eshetőségeknek látszik a Rákosi-rendszert valamiféle (állam)kapitalizmusként értelmezni. Olyan államkapitalizmusként méghozzá, amely – részben az öröklött hazai rendies-„feudális” viszonyok mentális továbbéléseként, részben az „ázsiai”-szovjet gyakorlatot másolva – szinte automatikusan maga is létrehozott egy privilegizált „új osztályt”. Ennek az új osztálynak a tagjai, káderpozícióiknak megfelelően, megörökölték a régi, kiebrudált uralkodó osztályok „elhagyott” javait: az üresen álló villát, a bútorokat és festményeket éppúgy, mint a mindezt betetező „természetbeni” juttatásokat – szigorúan hierarchia szerint. A szolgáltatás, amely, hogy úgy mondjuk: a rendszer „feudálisocialista” eleme volt, esetenként éppúgy kiterjedt a „káder” személye körűli személyzetre, mint – mondjuk – az exkluzív kórházi ellátásra. S ez az „új osztály”, bármit is képzelt és hirdetett magáról, ellátta a hagyományos tőketulajdonosi szerepkört is – a „párt” által kijelölt posztokon működtetve a tőkefölhasználást. Az egyetlen – igaz, nagyon lényeges – különbség, hogy az „új osztályon” belűli pozíciók, s a pozíciókhoz rendelt tulajdonlás nem vált örökletessé. Sőt egy-egy bukás a privilégiumok egész rendszerének az elvesztésével járt.

Megmaradt a tőke és a munkaerő kapitalizmusra jellemző különvált létmódja is: a munkás a „proletárdiktatűrában” is munkás maradt.

De mi jellemezte ezt az államkapitalizmust? Mindenekelőtt az, hogy a centrumkapitalizmus a „nyugat” ellenében jött létre, egyféle *ellenkapitalizmus* volt tehát, ám legitimáló ideológiája a kapitalizmuson túlra mutató, egalitarius eszmékből állt össze. Azaz pozíci-

óját – részben önfélreértésként, részben szándékos megtévesztésként – szocializmusként jelenítette meg. De jellemző, s ennyiben bizonyos részleges önmegértés sem vonható meg a szisztemától, hogy a szocializmusnak proletárdiktatúráként való értelmezése „elismerte” a rendszer diktatórikus természetét. Sőt a specifikumot éppen az adja, hogy ez az ellenkapitalizmus, félig „bevallva”, a proletárdiktatúra ideológémája mögé húzódva, sajátos – voluntarista – modernizációs diktatúra volt. A magyar modernitás „hiányzó” gazdasági dimenzióit – elsősorban a „modern” nehézipart – igyekezett pótolni, még hozzá erőltetett menetben. (S közben nagy paraszti tömegeket irányított át az új iparba, ipari munkássá konvertálva őket.) A cél, hogy Magyarországot a „vas és az acél országává” tegyék, motívációját két összefüggésből merítette. Az egyik a kommunista párt modernitás-képében lelhető föl. A modernitás eszményét ugyanis, legalábbis a gazdaság vonatkozásában, a „nyugati”, a centrumkapitalizmus már lezárult, vagy éppen lezárulófélben lévő fejleményeiből vonták el, s – legalábbis az ipari termelés szerkezetét és jellemzőit tekintve – a nyugati mintát próbálták „utolérni”. Ez azonban egy valóságos versenyhelyezettel számolva eleve problematikus elképzelés volt: azt akarta elérni, amin a rivális már túljutott. S ehhez a fejlesztéshez ráadásul a belső erőforrások is csak a fogyasztás radikális visszafogásával voltak annyira-amennyire előteremthetők. Azaz, siker esetén is nagy ára lett volna ennek az iparosítást célzó modernizációnak. Ám a hidegháborús pszichózis, a belső, szociokulturális feszültségeket ugrásszerűen megnövelve, a problémákra még rátett egy lapáttal. A „Moszkvához” igazodó magyar vezetés ugyanis, készülvén a háborúra, gyorsított ütemet írt elő. Az erőltetett ütemű, iparosító modernizáció pedig összességében számos járulékos következményt vont maga után.

Mindenekelőtt: a fogyasztás, általában az életszínvonal, az egész társadalom számára olyan színvonalon mozgott, ami sem a „régii” rezsimmal való összevetés, sem az aktuális igényszint szemszögéből nézve nem volt elfogadható. (Az aranytojást tojó tyúk metaforája, amellyel Rákosi önmérsékletre intette a fogyasztani vágyókat, álnépi bölcselre: nem igazolta, nem tudta igazolni a nélkülözéseket.) Így a fogyasztást jellemző sokféle hiány, általában a szűkösség, nagymértékben befolyásolta ennek az iparosító modernizációnak a társadalmi fogadtatását. Ám az erőszakos és erőltetett modernizációval párosuló nyílt vagy rejtett terror, amely a „régii” rendszer hívein túl a mozgalom régi és új „harcosait” éppúgy elérte, mint az egyszerű állampolgárok viszonylag széles körét – önmagában nem volt eléggé fegyelmező. Bár a Rajk-pört követő különböző repressziók már megteremtették a rettegés légkörét, a mozgósításhoz több kellett. S a rendszer ezt az eszközt egyféle „kulturális forradalomban” vélte megtalálni. Hogy pontosan miből is állott ez a forradalom, nem könnyű röviden összefoglalni, néhány lényeges eleme azonban viszonylag jól megfogható. Az egyik elem a régi, „dekadens, burzsoá” kultúrával való leszámolás volt, s ennek jellegét és radikalitását jól mutatja, hogy még a modern irodalom és képzőművészet számos fejleménye és alkotója is áldozataul esett. Maga a *Nyugat* folyóirat szellemisége is problematikus, „megtisztítandó” hagyománnyá deformálódott, a festészeti absztrakciót anatómia sújtotta stb. Ugyanakkor az irodalmi hagyomány egyik, valóban értékes vonulata, Petőfitől a „kritikai realizmuson” át, mondjuk, Adyig fölértékelődött, sőt monopolhelyzetbe jutott. Ez a hagyományaktualizálás azonban még a maga eleve szűkített területén is meglehetősen szelektív volt. Az aktualizálás szempontját, a vezető ideológus könyvének címével élve, a „marxizmus és népiesség” valamiféle vulgarizáló keveréke képezte. Ez az elegy a népi mozgalom bizonyos eredményeinek szelektív és átértelmezett fölhasználására épült, sőt maga a rendszer a népi írók egy részét személyileg is integrálta (Illyéstől Veres Péterig), igaz másokat viszont peremre szorított (Németh Lászlótól Szabó Lőrincig). A végeredmény mégis az lett, hogy a népiek „átfestett”, marxizált ízlése jelleg- és kánonalakító tényezővé emelkedett. A kánon csúcására ugyan nem ők, hanem a bizonyos „progresszív”, sőt mar-

xista előélettel is bíró „*polgári*” írók kerültek (Déry Tibor, Nagy Lajos), ám valójában őket torzították, sőt törték a kánonhoz, s nem a kánont óhozzájuk. Az irodalom a „*hivatalos*”, ideológiailag megkonstruált kánon uralma alá került, az értékrend „*állami*” értékrend lett. Mindez, az úgynevezett „*szocialista realizmus*” ideológiájának középpontba állításával, meglehetősen szűrkéséget, izlésbeli visszafejlődést hozott a művészetek minden területén, s általánossá vált a vulgármarxizmusból elvont kliséknek, a „*sematizmus*” megannyi jeleinek jelenléte az irodalomban. Bár a vezető ideológus, Révai József jól érzekelte, sőt bírálta is ezt a mindent eluraló „*sematizmust*”, ez az adott körülmények között nem volt fölváltható igazán jó művekkel: a lényegileg szimplifikáló megközelítésre szükség volt a rendszer indoktrinációjához.

Érdekes, sőt alighanem törvényszerű, hogy az új helyzet lényegét két, a nyilvánosságból kiszorított, marginalizált, ám a kor új viszonyait a maguk apolitikus módján hibátlanul érzékelő költő, Pilinszky János és Weöres Sándor fejezte ki. A lét törtségét és redukáltságát megjelenítő Pilinszky és a virtuóz sokféleséget produkáló, ám immár valamiféle „*esszen-cia*”-nélküliségről áruklodó Weöres költészete természetesen nem politikai oppozíciót képviselt. Más-más módon, de mindketten a modernitás általánosabb és mélyebb összefüggéseit, a modernség kiüresedését fejezték ki. Költészetük persze nem illeszkedett, nem is illeszkedhetett a rendszer naivan modernizáló hitéhez, markáns voluntarizmusához, ám nem csak a magyar modernitást tükrözte: az egész – „*nyugati*” – modernség ürességével is szembesültek. A rendszer politikai kritikáját irodalmunkban így nem is ők, hanem a kívül is, belül is álló, de e ponton szintén íróasztalfiókjának dolgozó Illyés Gyula végezte el az *Egy mondat a zsarnokságról* című versében (1952), amely persze csak 1956. november 2-án jelenhetett meg.

Mindezeket túl jellemző mozzanat, hogy a kánonba „*belefért*” irodalom (régi és új egyaránt) addig nem tapasztalt magas példányszámban jelent meg, olcsó volt, s széles, korábban nem olvasó rétegeket is elért, bevonva őket az olvasás folyamatába. A leegyszerűsített világot megjelenítő popularitás érvényesülésének jele az is, hogy – bár „*szocialistának*” aligha tekinthető – a kor reprezentatív színházi produkciója az operett lett (vö. pl. a *Csárdáskirálynő* hosszú sikersorozata!), jelentős, sőt kivételezett pozícióra tett szert az alacsony társadalmi rétegek legnépszerűbb sportága, a labdarúgás (vö. aranycsapat, százezres közönség előtti mérkőzések stb.), s jelentős tematikává vált a munkások és parasztok (egyébként leegyszerűsítve ábrázolt) élete. S mindez akkor, amikor e látszat szerint „*preferált*” rétegek valóságos élete meglehetősen nehéz és küzdelmes volt. Sajátos, korspecifikus ellentmondás, hogy a magát az újrakezdés rendszereként megjelenítő rendszer jól megfogható koncessziót kötött a továbbélt magyar nacionalizmussal. A sematizáló művészetekben (pl. filmművészet), de még a történetírásban (például Mód Aladárnál) is tért nyert a magyar múlt „*kurucos-szabadságharcos*”, sőt „*nemzeti*” interpretációja, miközben az ország szuverenitása ténylegesen nem létezett. Ám, s ez újabb feszültségelem, a rezsim nacionalizmusnak tett engedményeit egy másik síkon felülírta a „*szovjet minta*” szolgai másolása – ami, talán mondani sem kell, éppen „*nemzeti*” látószögből volt föltűnően visszás.

A „*kulturális forradalom*” igazi funkcióját így nem is a kulturális fölzárkóztatás valóban szükséges feladatának ilyen-olyan ellátása mutatja meg, hanem az élet egészét, így a kultúrát is mélyes átjáró *átpolitizáltság* gyakorlata. (Jellemző az, amit – állítólag – az egyik válogatott labdarúgó mondott az újságárusnak: Adjon, legyen szíves, egy Népsportot, hadd tudjam meg, hány traktort adtunk tegnap a népgazdaságnak.) Az *átpolitizáltság* magas foka, amely már-már a magánélet és a közélet határainak fölszámolásával járt, s a „*magánembert*” párválasztásában éppúgy befolyásolni igyekezett, mint irodalmi vagy politikai szempontjainak kialakításában, természetesen „*racionális*” indítékból fakadt: a „*szocializmus építésére*” való mozgósítás (egyik) eszköze volt. De voluntarizmusa (s szükség-

képpeni kontraproduktivitása) nyilvánvaló. Egyszerre mutatja a rendszerbe inkorporált antikapitalizmus leegyszerűsített felfogását, s a hatalmilag integrált társadalom veszélyes eszményének gyakorlattá válását. Egészében nem is több ez (s ez a rendszer igazi kudarc), mint az antik demokráciákban kiformalódott, az állampolgár közéleti szerepvállalását előíró premodern eszmény kései, „modern” karikatúrája.

A modernizációs diktatúra, elvileg, a „régí”, fölszámolandónak ítélt rezsim ellen irányult, s tagadhatatlan, hogy eközben csakugyan átrendezte a társadalom viszonyait. Mindent fölbolygatott, mozgásba hozott, privilégiumokat törölt el s privilégiumokat teremtett, ember s ember új viszonyát konstituálta. Egalitárius eszményének megfelelően nivellált is, egységesítette a társadalmat – de nem a kívánt bőségben, hanem az adott körülmények közt elkerülhetetlen szűkösségben. A társadalomnak ez az egységesülése azonban, aligha tervezetten, a *habitusban* az erőszakos nivellálás ellen fordult. „Mindenkí” vesztesnek érezte magát, s ennek következményei lettek. A reakció, a várakozásokkal ellentétben, nem pusztán, sőt nem is elsősorban a deklasszáldótt rétegek körében következett be. Ezek részben meg voltak félemlítve (az ávó fekete autói, a kitelepítések, Recsk stb. megtették a maguk hatását), részben legitimációjukat veszítették. Az 1944 előtti rezsim társadalmi struktúrában is rögzült aszimmetriája, szélsőséges privilegizáltság és nyomasztó, sivár alávetettség pólusai között elrendeződő szociális viszonyai utólag sem voltak igazolhatók. Az új viszonyok kritikája más közegben kezdett alakot öltetni. A mobilitás emeltyűi által „felemelt” munkás- és parasztfiatalok, akik kezdetben a leglelkesebb, leginkább mozgósítható társadalmi szegmenst képviselték, s már keresztülmentek a rendszer indoktrinációs mechanizmusain, éppen azáltal kerültek szembe a diktatúrával, hogy egyre inkább számon kérték rajta annak saját – emancipátorikus és egalitárius – eszményeit. S ebből a nézőpontból a padlásseprések ténye, az általános szűkösség viszonyai éppúgy nem voltak igazolhatók, mint a széles körben tapasztalható erőszakalkalmazás formái és mértéke. Sztálin halála (1953) után pedig a nyilvánosságra kerülő, „törvényteleniségekként” interpretált repressziók széles körben elterjedő hétköznapi narratívái, majd a börtönökből szabadultak élményeivel való szembesülés egyre nyilvánvalóbbá tette, hogy a diktatúra, amelynek elvileg a „proletariátust” kellene szolgálnia, feladatának nem tesz eleget, sőt nyilvánvalóan *irracionális*. Saját, tételesen megfogalmazott s ideológiai kampányokban propagált eszményei szerint is ésszerűtlenségek és visszasságok sorozataként írható le. Az SZKP XX. kongresszusa (1956) pedig a „sztálini törvényteleniségeket” leleplező hrucsovi beszéd révén magát a rendszert is delegitimálta. A gyakorlat a deklarált eszményekkel nem volt többé összeegyeztethető. S a birodalmi függés ténye – lelepleződve a „sztálinizmus” – még külön is megterhelte a magyar modernizációs diktatúra igazolhatóságát. A „szabadságharcos” ethoszban nevelkedett, valódi egyenlőségre és szabadságra vágyó munkás- és parasztfiatalok új helyzetükben azzal szembesültek, hogy a rendszer a mintakövetés álruhájában valójában az állami alávetettség járszalagján mozog, s a nemzeti függetlenség teljes híján van.

A rendszer 1953 és 56 között kibontakozó válsága így, mély paradoxonról árulkodva, megteremtette egy potenciális – „igazi” – szocialista forradalom föltételeit. Azzal, hogy folyamatos viták tüzeiben kikovácsolódott egy, szinte össztársadalmi nevezhető egység a (modernizációs) diktatúra exponensei, jelképei és mechanizmusai ellen, az érületben és a gondolkodásban összeállt az a „gyúanyag”, amely 1956. október 23-án pillanatok alatt lángra lobbant, s egy „mindenkít” magába foglaló, amorf népfölkelésként nyilvánította meg magát. Olyan népfölkelésként, amelyben a mezei „kommunisták” és az antikommunisták egyaránt szerephez jutottak. S az öngazgató szocializmus eszménye és a visszaállító, restauratív prokapitalizmus igénye még szétválaszthatatlanul összefonódva jelent meg a közös elégedetlenség talaján.

Ezzel a modernitás magyarországi története addigi legnagyobb fordulatához érkezett. Egyik pillanatról a másikra nyilvánvalóvá vált, hogy akármi lesz is a sorsa a közös talpra ugrásnak, valami teljességgel új történet veszi kezdetét.

Az önigazgató szocializmus vagy restauratív prokapitalizmus nagy kérdése a közös eufória közegében immár adva volt.

Jegyzet:

Ez az írás nem irodalomtörténet, s még csak nem is művelődéstörténet. Ha mindenképpen meg kell valahogy határozni, akkor leginkább irodalmi szövegekből és folyamatokból elvont, de a kontextusra figyelő habitus- és gondolkodástörténetként fogható föl. S ilyenként is legföljebb vázlat, vagy még az sem: emlékeztető följegyzések sora egy nagyon bonyolult folyamatról. Irodalmi hivatkozásokkal ellátni részben fölösleges, részben lehetetlen lett volna. Egy-egy mondathoz is cikkek sora lenne megidézendő. Így, jobb megoldás híján, a közkeletű történeti és irodalomtörténeti kézikönyvekhez utalom az érdeklődőket, s kivált a korszak immár klasszikusnak számító íróit ajánlom olvasásra. Az, ami a habitusban történt, s ami végső soron az egész processzust mélyen és közvetlenül meghatározta, a jelentékeny írók műveiben fogható meg leginkább, s azok értelmező olvasása teremt hozzájuk perspektívát is.